

С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 5 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

Київ
«Грамота»
2013

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)

ББК 81.2Укр-922

Є 74

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Наказ МОНмолодьспорту України від 04.01. 2013 р. № 10)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експертизу здійснював Інститут української мови НАН України.
Рецензент — Бибик С. П., кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАНУ.

Експертизу здійснював Інститут педагогіки НАПН України.
Рецензент — Пономарьова К. І., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПНУ.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— «Пригадаймо!»

— «Запам'ятаймо!»

— «Це цікаво!»

— «Усміхнімось!»

— «Робота в парах»

— «Працюємо в групах»

Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т.

Є 74 Українська мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. —
К. : Грамота, 2013. — 296 с.

ISBN 978-966-349-402-9

Підручник містить навчальний матеріал, який відповідає вимогам Державного стандарту та чинній програмі з української мови.

Це відомості про словосполучення і речення, звукову й графічну будову слова, інформація про лексикологію, словники, а також зв'язну мову. Різноманітність рубрик і відповідних вправ орієнтують учнів на вироблення навичок логічного мислення, відчуття стилю.

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)
ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-966-349-402-9

© Єрмоленко С. Я.,
Сичова В. Т., 2013
© Видавництво «Грамота», 2013

Шановні п'ятикласники!

Цей підручник створено спеціально для вас. У 5 класі ви продовжите вивчати українську мову. Щоб стати освіченими людьми, потрібно добре знати мову, яка супроводжує людину протягом усього життя. Тому сміливо мандруйте сторінками підручника, і він розкриє вам таємниці української мови. Ознайомтеся з його змістом. Зверніть увагу, що кожний розділ підручника має свій колір. Це допоможе вам швидко знайти потрібну тему.

Вивчене в початкових класах ви повторите в розділі, позначеному **бірюзовим кольором**.

Відомості про словосполучення та речення, розділові знаки в них ви засвоїте з розділу, позначеному **фіолетовим кольором**.

Про звуки української мови, відтворення їх на письмі, правильне наголошування й написання слів розповідає розділ, позначений **рожевим кольором**.

Розділ «Лексикологія» розкаже вам про значення слів, їх походження. У цьому розділі, позначеному **оранжевим кольором**, ви вивчите поняття близьких і протилежних за значенням слів — синонімів і антонімів.

Про будову слова (префікс, корінь, суфікс, закінчення) і зв'язок її з орфографією дізнаєтеся з розділу, позначеного **зеленим кольором**.

У 5 класі ви поглибите свої знання з науки спілкування: засвоюватимете правила культури ведення розмови (зв'язна мова), складання усних і письмових переказів, створення власних текстів. У цьому ж розділі, позначеному **синім кольором**, є все, що вам треба знати про текст.

Кожний розділ закінчується узагальненням — підсумковими таблицями, схемами, а також завданням для самоперевірки.

Підручник містить цікаві рубрики з відповідними позначками.

«Пригадаймо!» — це відновлення в пам'яті вже відомого.

«Запам'ятаймо!» означає, що цей матеріал — основний.

Біля вправ, які ви виконуватимете з товаришами, є позначки «Працюємо в групах», «Робота в парах».

Ваші знання про українську мову розширять рубрики «Це цікаво!», «Вчимося культури мови», «Із бабусиною скрині», «І пензлем, і словом».

А читаючи тексти, позначені «Усміхнімось!», ви не лише усміхнетеся, а й звернете увагу на якнайширші можливості слова передавати дотеп, жарт, гумор, загалом впливати на зміну настрою людини.

Вам допомагатимуть і короткі словники: орфографічний, орфоепічний, тлумачний, етимологічний, антонімів і синонімів. Користуючись ними, ви ознайомитеся з особливостями побудови словників.

Ще ви неодмінно помітите, що в нашій з вами розмові беруть участь і малюнки. Вони нагадають вам про вічні цінності в житті: любов до матері, рідної землі — України, турботу про природу, шанобливе ставлення до народних звичаїв, традицій — про все, що єднає вас з великою українською родиною.

З підручника ви дізнаєтеся, чим дорожать українці, що вони шанують, імена яких видатних українців відомі у світі, а ще й про те, які риси характеру потрібно виховувати в собі, щоб бути культурною та освіченою людиною.

Бажаємо вам цікавого й успішного навчання!

Автори

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 1 Значення мови в житті людини і суспільства. Українська мова — державна мова України

1

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Українці називають маленьку дитину, яка не вміє говорити, «немовлям». І хоч немовлята «не мовлять», вони розрізняють звуки, упізнають голос мами. Діти більше люблять ніжний людський голос, аніж тишу чи незнайомий шум. Співає дитині колискову мати: «Ходить сон коло вікон, а **дрімота** коло **плота**...» Дитина ще не скоро вимовить ці слова, але в її пам'ять уже ввійшли своїм неповторним звучанням «сон» і «дрімота», «кіт-воркіт» і «тепла хата».

Мама співає «Котка». Прилітають і сідають на **бильце** колиски гулі-голуби. Вони воркують — теж розмовляють із дитиною. Так із маминою піснею приходить у світ дитини Слово.

2. Про що розповідається в тексті? Зробіть висновок: яке значення має мова в житті людини.
3. Поясніть значення виділених слів, використовуючи тлумачний словник.

Прочитайте подані висловлювання про мову. Поясніть, як ви їх розумієте.

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (*Панас Мирний*).

Мову чудову, глибинне й пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову і наказав пильно, свято оберігати її чистоту, збагачувати й відшліфовувати до блиску, до гостроти різючої (*П. Тичина*).

Той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі (*І. Цюпа*).

Прочитайте вірші. Випишіть слова, що характеризують українську мову.

Вивчайте мову українську —
Дзвінкоголосу, ніжну, чарівну,
Прекрасну, милу і чудову,
Як материнську пісню колискову.

А. Каніщенко

Із слова починається людина,
Із мови починається мій рід...
Моя ласкава, мамина, єдина —
Щебече соловейком на весь світ.

Н. Рій

Це цікаво!

У світі понад сім мільярдів людей і приблизно три тисячі мов.

1. Прочитайте виразно вірш.

Буква до букви — слово вродилосьь,
Заусміхалось, заколосясь;
Серце зраділо слову, як брату,
Слово — це щастя, слово — це свято.

Вчімося, друзі, слово любити.
Слово до слова — й думка сповита.
Люди без думки — птиці безкрилі,
З думкою люди мудрі й щасливі.

Л. Чернецька

2. Яку думку висловлено в цьому творі? Як потрібно розуміти вислів *Люди без думки — птиці безкрилі*?
3. Як мова допомагає виражати думки, почуття?

1. Спишіть прислів'я та приказки, вставляючи потрібні слова з довідки.

1. Слово — не ... , як вилетить, то вже не спіймаєш. 2. Від гарних слів ... не облізе. 3. Слів не розкидаєш, добру ... маєш. 4. Хто говорить — ... , хто слухає — жне. 5. Не заживає ... від лихого слова. 6. Слово без ... нічого не варте. 7. Мудре слово в ... вагоме.

Довідка: громаді, сіє, рана, горобець, славу, язик, діла.

2. Чого навчають ці прислів'я та приказки? Чому мова є найкращим засобом спілкування? Які ще засоби спілкування між людьми вам відомі?

Усміхнімось!

— Не вірю я приказкам.

— Чому?

— Приказка каже, що мовчання — золото. Я мовчав на уроці, а вчитель мені 12 балів не поставив.

1. Прочитайте текст. Спишіть.

Державна мова — це мова, законодавчо визначена як обов'язкова в органах державного управління, у громадських організаціях, навчальних закладах, у галузі зв'язку тощо. Українська мова як державна закріплена в Конституції України. Це одне з найпереконливіших свідчень самобутності й незалежності будь-якої держави.

2. Як ви розумієте поняття «державна мова»? Чому в Україні державною мовою є українська?

1. Прочитайте вірш. Визначте його основну думку.

Як сонця безсмертного коло,
що креслить у небі путі,
любить свою мову й ніколи
її не забудьте в житті.

Ми з нею відомі усюди,
усе в ній, що треба нам, є,
а хто свою мову забуде,
той серце забуде своє.

Вона, як зоря пурпурова,
що сяє з небесних висот,
і там, де звучить рідна мова,
живе український народ.

В. Сосюра

2. Які ще мови ви вивчаєте? Яка роль кожної з них у житті людини? Чому потрібно знати державну мову?

1. Поміркуйте над змістом піснених рядків А. Демиденка.

Якого ж ми будемо племені-роду,
Якщо буде в устах наша мова згасать?

2. Підготуйте твір-роздум на тему «Чому я розмовляю українською мовою?».

- Користуючись малюнком, розкажіть про значення мови в житті людини й суспільства.

§ 2 Частини мови. Основні способи їх розпізнавання

10

1. Прочитайте уривок із вірша Д. Білоуса «Злитки золоті».

Чи ти задумувавсь, відкіль оті
у нашій мові злитки золоті?
Як намистини, диво калинове —
частини мови!

Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигадав — іменник?
Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі, —
ім'я, найменування і наймення.
Робота. Біль. І радість. І натхнення.

Ну а візьмімо назву — дієслово,
само підказує, що діє слово!
Ще й прикладу на нього не навів,
а вже до півдесятка дієслів!

Прикметник дасть іменнику-предмету
якусь його ознаку чи **прикмету.**
Числівник може визначить тобі
число речей, порядок при лічбі.

А поспитай звичайного займенника:
«За кого він у мові?» **За іменника!**
(Хоч може цей наш скромний посередник
замінювать числівник і прикметник).

Прислівник звук, незмінний в мові,
ознаки різні виражать **при слові**.

Сполучник каже: «Скромну роль я маю,
але слова я в мові **сполучаю**».

І частка мовить: «Слово я службове,
але людині чесно я служу.

І, будьте певні, в інтересах мови
і так, і ні, де треба, я скажу».

А вигук може пролунать, як дзвін,
у мові, мабуть, найщиріший він!..

2. Назвіть за допомогою вірша відомі вам частини мови. Якої частини мови ви не дорахувались у вірші? Скільки всього частин мови? Наведіть приклади.

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Назву першого місяця осені *вересень* пов'язують із пахучою рослиною — *вересом*. Ця рослина, як і липа, має велике значення для бджільництва. Цвіте вона у вересні, в Україні поширена на Поліссі.

У вересні природа має свої особливості: довшими й прохолоднішими стають ночі, уранці над землею стеляться густі тумани, нерідко трава біліє від паморозі.

Вересневі дні іноді нагадують тепле літо, а часом приносять холодні дощі.

2. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про частини мови, наводячи приклади з тексту.

Назва частини мови	Що означає	На які питання відповідає
Іменник	предмет	<i>хто? що?</i>
Прикметник	ознаку предмета	<i>який? яка? яке? які?</i>
Займенник	указує на особу або предмет	<i>хто? що? чий? який?</i>
Числівник	кількість, порядок предметів при лічбі	<i>скільки? котрий? котра? котре? котрі?</i>
Дієслово	дію предмета	<i>що робити? що зробити?</i>
Прислівник	ознаку дії	<i>як? де? куди? звідки? коли?</i>

12 Виконайте тестові завдання. Запишіть визначення.

1. Морфологія — це

- А словниковий склад мови
- Б розділ науки про мову, що вивчає звукову будову слова
- В розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови

2. Усі частини мови поділяються на

- А службові частини мови
- Б самостійні частини мови
- В самостійні та службові частини мови, вигук

Запам'ятаймо!

Слова поділяються на частини мови за такими ознаками:

- що слово означає (*предмет, дію, ...*);
- на яке питання відповідає (*хто? де? ...*);
- які граматичні ознаки має (*рід, число, ...*);
- яким членом речення виступає (*підмет, присудок, другорядні члени речення*).

13 1. Прочитайте текст. Випишіть по 6–7 службових і самостійних частин мови. За якими ознаками ви розпізнаєте прикметники та прислівники?

Із середини вересня птахи відлітають у вирій. Наші пращури, побачивши в небі ключ журавлів, приказували:

— З чужої стороньки вертайтеся додомоньку!

При цьому годилося загорнути в хустку грудочку землі й тримати її до весни. Помітивши перший журавлиний ключ, що повертався з вирію, ту грудочку одразу закопували в полі чи городі. Це означало, що весна буде щедрою і буйною (*З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»*).

2. Розкажіть про вересень у вашій місцевості.

14 1. Виберіть три слова із поданих прикметників, якими описують осінь. Які з них найчастіше вживаються в художніх текстах? З якими ознаками осені пов'язані ці прикметники?

Багата, барвиста, бурштинова, золота, кольорова, опатна, пишна, прозора, яснолиста, кучерява, ніжна, печальна, розкішна, жовтокоса.

2. Складіть і запишіть твір про осінь, використовуючи такі прикметники: *золота, щедра, лагідна, багряна, жовтолиста, журавлина, мінлива, шкільна.*
3. Над кожним словом у першому реченні твору позначте, якою воно є частиною мови.

Підготуйте розповідь за малюнком.

§ 3 Іменник

Пригадаймо!

1. На які питання відповідають *іменники*?
2. Іменники належать до самостійних чи службових частин мови?

1. Спишіть текст. Підкресліть іменники, визначте їх рід, число та відмінок.

Символ життя, святості, любові, вічності — усе це *мама*. Слово «мама» утворилося з перших складів дитячої мови: *ма-ма*.

Серце *матері*... Чи є на Землі щось щасливіше й стражденніше від нього?

Руки *матері*... Чи є на світі те, що могло б зрівнятися з ніжністю й ласкою материнських рук? Жодної хвилики не знаючи відпочинку, вони знаходять роботу: миють, варять їсти, білять, перуть, шиють.

2. Складіть за малюнком розповідь про маму.

Це цікаво!

Українська мова багата на пестливі слова. Ось як можна звертатися до мами: *мамо, мамочко, мамусенько, мамусю, мамцю, матінко, матусенько, матусю, нене, ненечко*.

- Спишіть речення. Підкресліть іменники. Визначте назви істот і неістот, поставивши питання до кожного іменника.

1. Слепе щеня й те до матері лізе. 2. На сонці тепло, а біля матері добре. 3. У дитини заболить пальчик, а в матері — серце.

4. На світі знайдеш усе, крім рідної матері. 5. Одна мати — вірна порада (*Народна творчість*).

Пригадаймо!

Назви свят, імена, імена по батькові та прізвища людей, назви організацій, географічні назви пишуться з великої букви.

1. Спишіть текст. Поясніть, у чому полягає відмінність між написанням іменників — власних назв та іменників — загальних назв.

Перший День матері відсвяткували 10 травня 1908 року в Америці. Його запровадила американка Анна Джарвіс на знак любові й пошани до своєї матері. Згодом це свято прийняли жінки Європи, а 1929 року його вперше відсвяткували в Галичині з ініціативи Союзу українок. Згодом це свято поширилося по всій Україні (*О. Сапеляк*).

2. Випишіть іменники — власні назви. Поясніть уживання великої букви, використавши підказки з довідки.

Довідка: назва держави; назва регіону країни; перше слово офіційної назви свята; неофіційна назва країни; назва населеного пункту; ім'я та прізвище; назва континенту; перше слово назви громадської організації.

Пригадаймо!

Називний відмінок (<i>хто? що?</i>)	гість	гості
Родовий відмінок (<i>кого? чого?</i>)	гостя	гостей
Давальний відмінок (<i>кому? чому?</i>)	гостеві, гостю	гостям, гостя́м
Знахідний відмінок (<i>кого? що?</i>)	гостя	гостей
Орудний відмінок (<i>ким? чим?</i>)	гостем	гостя́ми, гостя́ми, гістьми, гістьми́
Місцевий відмінок (<i>на кому? на чому?</i>)	на гостеві, гостю, гості	на гостях, на гостя́х
Кличний відмінок (—)	гостю!	гості!

1. Прочитайте вірш. Сформулюйте за ним правило.

Як чергуються голосні

В переливах слів ми раді
 відтінити тут одне:
 там, де *i* в закритім складі,
 у відкритім — *о* та *е*.
 У закритім складі **кінь**,
 у відкритому — **коня́**.
 Поміркуй над цим, прикинь —
 не поїдем навмання.
 У закритім складі **гість**,
 у відкритім — **го́стя** жди!
 У закритім складі **шість**,
 у відкритому — **шестьі́**.
 Не кінець тут прикладам, —
 ще зразки вам викладемо:
ле́бідь — **ле́беда**, **о́бід** — **о́бода**,
не́від — **не́вода**, **чо́біт** — **чо́бота...**
 А є й виняток: **хо́бот** — **хо́бота**
 й ще сучасніший: **ро́бот** — **ро́бота**.

Д. Білоус

2. Складіть речення зі словами: *шість, шести́, ро́бот, ро́бота*.
 3. Провідмінійте слово *кінь*. Складіть речення з іменником *кінь* у місцевому відмінку.

1. Прочитайте вірш. Про яку пору року розповідає автор?

З чого хату будувати?

Лосеня і лисенятко
 збудували в лісі хатку.
 З чого стіни?
 З павутиння!
 З чого дах?
 Із хмаровиння!
 А підлога?
 Із травинок!
 А віконця?
 Із рослиннок!

Вітер двері відчиняє,
по хатині тій гуляє:
де ж поділось павутиння,
де ж поділось хмаровиння?

Зникли стіни, дах, віконця,
п'є росинки промінь сонця.
Лосеня і лисенятко
залишилися без хатки.
Не підкажете, хлоп'ята,
з чого хату будувати?..

Л. Біленька

2. Випишіть іменники, що означають назви: а) істот; б) неістот.
3. Випишіть іменники, які мають форму однини, визначте, до якого роду вони належать.

21 Запишіть подані іменники в родовому відмінку однини за зразком.

Зразок. Стіна́ — стіни́.

Стіна, пісня, межа, круча, груша, вівчар, слюсар, школяр.

22 Заповніть таблицю в зошиті й запишіть подані іменники в орудному відмінку однини у відповідні стовпчики за зразком.

Зразок

Орудний відмінок однини		
Закінчення з літерою <i>е</i>	Закінчення з літерою <i>є</i>	Закінчення з літерою <i>о</i>
<i>землею</i>	<i>лінією</i>	<i>столяром</i>

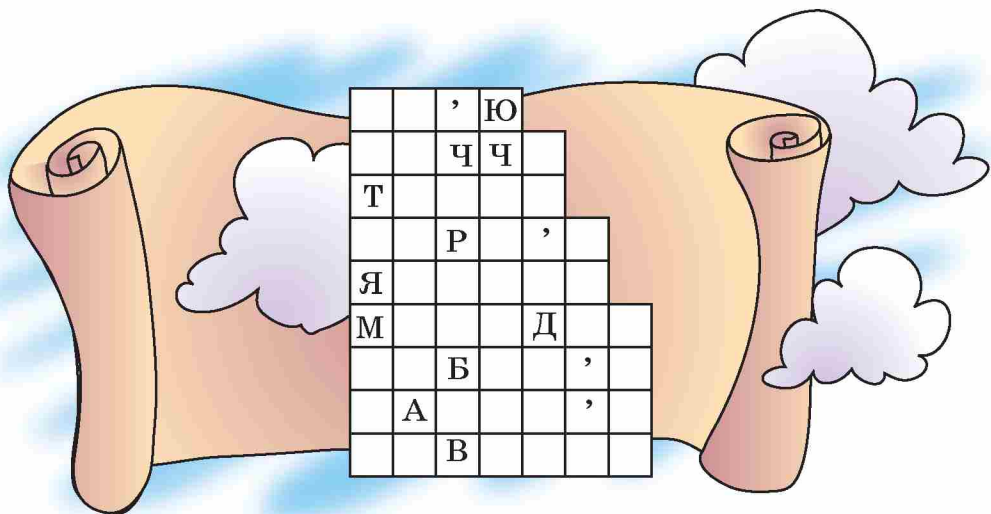
Землею, межею, кручею, Софія, тишею, конем, ножем, армія, мечем, споришем, лінія, гай, вівчар, слюсар, геній, мелодія, школяр, Марія, маляр, столяр, планетарій, батько, син, Владислав, Київ.

23 Розгадайте кросворд у зошиті. Заповніть клітинки поданими словами, поставивши їх в орудному відмінку однини.

Тінь, ніч, молодь, любов, Об, верф, матір, якість, повість.

У давальному відмінку однини в іменниках чоловічого роду закінчення **-ові, -еві, -єві** і **-у, -ю** вживаються паралельно: *братові* і *брату, господареві* й *господарю, Олесеви* й *Олесю, коневі* й *коню, Сергієві* й *Сергію, звичаю* і *звичаєві, краю* і *краєві*.

Якщо в тексті є поряд кілька іменників у формі давального відмінка однини, бажано уникати одноманітності закінчень: *панові Президенту* або *пану Президентові, поету Шевченкові* або *поетові Шевченку*.

1. Прочитайте текст, поясніть відповідь дідуся. Хто виявився справжнім сином? Розкажіть про своє ставлення до матері, допомогу їй.

Дві жінки брали з криниці воду. До них підійшла третя. Сивенький дідусь присів на камені перепочити.

Ось одна жінка каже:

— Мій синок спритний і сильний, ніхто його не подужає.

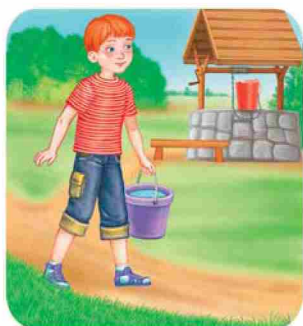
— А мій співає, як соловейко, ні в кого такого голосу немає, — каже друга.

А третя мовчить.

— Чого ж ти про свого сина нічого не скажеш? — питають її сусідки.

— Що ж казати? Нічого особливого в нього немає.

Набрали жінки повні відра та й пішли. І старенький за ними. Ідуть жінки, зупиняються. Болять руки. Хлюпає вода. Ломить спину.

Раптом назустріч три хлопчики. Один через голову перекидається, колесом ходить. Милуються ним жінки. Другий соловейком заливається, пісню співає. Заслухалися жінки. А третій до матері підбіг, узяв у неї важке відро й поніс.

Питаються жінки в старенького:

— Ну що? Як вам наші сини?

— А де ж вони? — відповів старий. — Я лише одного сина бачу (*В. Осєєва*).

2. Випишіть із тексту іменники, вжиті у множині. Провідмініайте слова *рука*, *жінка* в однині та множині.

Пригадаймо!

Як виконуєш завдання,
Не забудь про чергування:
Як *пори́г* — то на *порозі́*,
Ну а *ри́г* — пиши: на *розі́*,
Коли *вухо́* — то у *вусі́*,
А *кожух* — то у *кожусі́*,
Як *уро́к* — то на *уроці́*,
Око́ — порошинка в *оці́*.

[г] ↔ [з']

[х] ↔ [ц']

[к] ↔ [ц']

А. Свашенко

1. Прочитайте текст. Чому деякі слова в тексті пишуться з великої букви?

Чарівний ціпок

П'ятеро хлоп'ят — Петро, Іван, Максим, Василь і Гнат — м'яча ганяли на подвір'ї. І трапилась біда — м'ячем вікно розбили. Утікати пізно, бо на ґанок дід Панас вже вийшов і винуватого шукає:

— Ану, кажіть, хто це зробив?

Усі п'ятеро мовчать, голови поопускали.

— У такому разі його знайде мій ціпок, — примружив очі дід. — Беріться кожний за ціпок.

Зробили так, як дід сказав.

— Усі взялися? — дід питає.

— Усі, — відповідають хлопчаки.

- А той, що вікно розбив?
- Узявся! — крикнув Гнат (*М. Галагуза*).

2. Запишіть власні назви в давальному та місцевому відмінках однини за зразком, використавши паралельну форму.

Зразок. Н. в. Ярослав
 Д. в. Ярославові та Ярославу
 М. в. на Ярославові і на Ярославу

Це цікаво!

Слова-імена мають свою історію.

Зрозумілими для нас є давні слов'янські імена Володимир, Всеволод, Любов, Віра, Надія, Мирослав, Святослав. У слов'янському імені Ярослав або Ярослава «заховалося» ім'я слов'янського бога сонця Ярила, утворене від староукраїнського слова *яр*, що означало: гарячий, ясний, блискучий. Весна в давній Русі-Україні теж звалася *яра*.

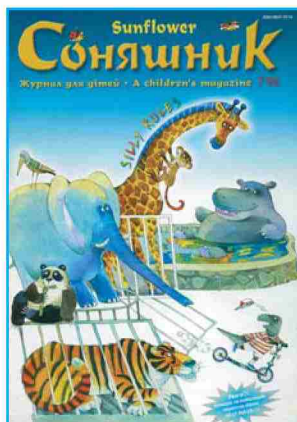
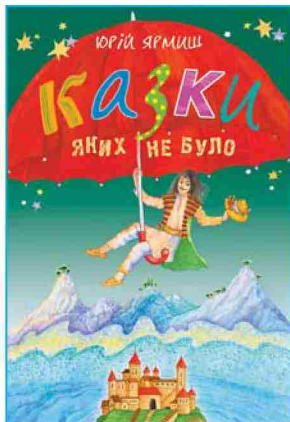
Багато наших імен — латинського, давньоєврейського, грецького походження. Так, у латинській мові Віктор — це *переможець*, Костянтин — *стійкий*, Максим — *найбільший*, Марина — *морська*, Наталка — *рідна*.

26 Дізнайтеся, що означає ваше ім'я або ім'я когось із ваших родичів.

1. Пригадайте, коли власні назви пишуться в лапках. Наведіть приклади.
2. Запишіть, користуючись малюнками, 4–5 речень, у яких власні назви писалися б у лапках.

§ 4 Прикметник

Пригадаймо!

На які питання відповідають *прикметники*?

1. Прочитайте вірш Л. Лужецької. Випишіть прикметники, визначте рід, число.

Прикметник — це частина мови,
без неї нам не обійтись.

Ти вслухайсь в слово пречудове,
йому, як другові, всміхнись.

Земля — ласкава, люба, рідна,
а сонце — щире, золоте,
а небо — лагідне, погідне,
життя — прекрасне, **молоде**.

А очі в мами — добрі, ніжні,
а голос — чистий і дзвінкий,
а руки — теплі і надійні,
а погляд — сонячний, **ясний**.

Квітки у полі — білі, сині,
червоні, жовті, голубі.
Хмарки у небі бистрокрилі,
весняні, літні, зимові.

Усі ознаки називає
прикметник як частина мови.
І жодної не обминають
слова ці, справді пречудові.

2. Доберіть до виділених слів синоніми та антоніми.

Пригадаймо!

Рід, число та відмінок прикметника залежать від роду, числа, відмінка іменника, з яким прикметник пов'язаний. У прикметниках чоловічого та середнього роду з основою на м'який приголосний перед закінченням у родовому, давальному та місцевому відмінках пишеться м'який знак.

Н. в. <i>літній дощ</i>	<i>літнє сонце</i>
Р. в. <i>літнього дощу</i>	<i>літнього сонця</i>
Д. в. <i>літньому дощеві</i>	<i>літньому сонцю</i>
М. в. <i>(на) літньому дощі</i>	<i>(на) літньому сонці</i>

У прикметниках жіночого роду з м'якими приголосними основи в родовому відмінку перед закінченням пишеться **м'який знак**.

Н. в. *літня пора*
Р. в. *літньої пори*

В орудному відмінку однини прикметники жіночого роду з основою на пишлячий мають закінчення **-ою**: *найбільшою частиною, лисячою корою, плакучою вербою*.

1. Спишіть текст. Замість крапок поставте прикметники в потрібному роді, числі, відмінку, добираючи їх із довідки.

Калина — це символ ... землі, ... краю, ... хати. Не було колись в ... селі хати, біля якої не кущувала б калина. Ідеш, бувало, селом, а хати наче в коралях, червоніють ... намистинками до ... заморозків. А як потрібна була калина в ... обрядах, ... коровай неодмінно прикрашали пучечком цих ягід (*За В. Скуратівським*).

Довідка: рідний, отчий, батьківський, український, густий, пізній, народний, весільний.

2. Підготуйте розповідь за малюнком. Використайте прикметники *учорашній, пізній*. Провідмініайте іменники з цими прикметниками.

- 30 Утворіть прикметники від поданих іменників.

Козак, Україна, француз.

- 31** Прочитайте текст. Випишіть іменники з прикметниками. Визначте відмінок цих слів.

Осіньна днина. У таку пору ніколи не сидиться вдома. Як чудово, ідучи на прогулянку, вдихати пахощі золотого поля, слухати прощальні пісні птахів!

Бачу біля струмочка пишний кущ, що красується червоними ягідками. Підходжу ближче. Це ж калина. Низенька, з дивними кетягами яскраво-червоних ягід. А поміж ними шепоче-шелестить широке сліпучо-зелене листя. Мабуть, більше, ніж у будь-якому деревці, у калині поєдналося красиве й корисне. Бо калинові ягоди — це ще й хороші ліки.

- 32** Складіть речення за схемами за зразком.

Зразок. ... і ... _____   .
Дощова і похмура осінь прийшла.

1. ... , ... _____   .
2. ... , але ... _____   ... .

- 33** 1. Спишіть уривок з пісні. Над кожним словом позначте, до якої частини мови воно належить.

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!

2. Поясніть, чому в народній пісні Україна порівнюється з калиною.

- 34** Спишіть, підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Весняний, крижаний, співочий, зимові.
2. Жовтий, фіолетовий, помаранчевий, синього.
3. Сумний, сума, сум, сумка.

- 35** До поданих іменників доберіть спільнокореневі прикметники.

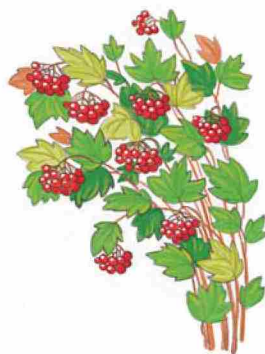
Радість, гордість, віра, милосердя, вдячність, життєрадісність, ніжність.

Калина

Низький уклін аж до землі калині.
Вже хилить сонце до зими, вже іній,
А у калини стільки сил у гронах...
Скоріше китицю зірви червону!

Калини кущ
Дарує нам природа.
Здоров'я символ він,
Краси і вроди.

В. Дворецька

2. Розкажіть про лікувальні властивості калини, використовуючи прикметники: *червона, корисна, пишна, цінна, солодка, кислувата, медова, запашна, цілюща*.

Запишіть подані словосполучення в орудному відмінку однини.

Дитяча мова, свіжа хлібина, співуча родина, невмируща традиція, найдешевша ціна.

Чи замислювалися ви над тим, із чого починалася ваша мова? Може, з бабусиного «Котка», татової примовки, маминої казки?

Мови навчає саме життя. А мова вбирає в себе та зберігає багатотисячолітній досвід людей.

Ось, наприклад, таке звичне слово *каша*. Бабуся зранку варить для онуків — Дмитрика та Ярослави (Ясі) — кашу. А вони згадують про якийсь неприємний випадок, коли не могли порозумітися з друзями. Бабуся докидає свою репліку: «Виходить, що ви *заварили кашу*, а тепер маєте клопіт, бо не подумали, що закінчиться це неприємностями».

Яся. Насправді ми не варили ніякої каші.

Бабуся. Але кажуть так, тому що каша — особлива страва. Без неї не обходилися свята та весілля, її готували всією сім'єю. Дотримувалися звичаю закликати з кашею дощ, просили в землі гарного врожаю.

Дмитрик. Бабусю, а про кашу ще згадують, коли хтось плутано відповідає на уроці. Тоді можна почути: «У нього в голові каша».

Бабуся. Була ще колись і *березова каша*. Це березові різки, якими карали дітей, коли вони погано вчилися. *Дати березової каші* — це покарати, побити.

Дмитрик. Добре, що вже немає такого лихого звичаю — давати березової каші.

Яся. Ми краще будемо їсти смачну й корисну бабусину кашу.

§ 5 Числівник

Пригадаймо!

1. Яка частина мови називається *числівником*?
2. На які питання відповідають числівники?
3. Які з поданих слів є числівниками: *двійка, два, другий, подвоїти, двічі*?

1. Запишіть числа словами й утворіть з ними словосполучення за зразком. Поставте в числівниках наголоси.

Зразок. Шістнадцять учнів.

11, 14, 16, 50, 60, 70, 80, 1000.

2. Складіть речення, увівши до нього числівник *тисяча*.

1. Прочитайте вірш. Визначте, якою частиною мови є виділені слова. Що вам відомо про цю частину мови?

Одна на світі Батьківщина,
І матір теж одна-єдина.
Над нами сонечко **одне**,
Проміння шле нам золоте.

Земля одна, планет — багато,
На небі — тисячі зірок.
Шість буднів тижня — одне свято,
І безліч у полях квіток.

Число числівник називає,
І всяк школяр це добре знає.
Один, два, три, чотири, п'ять —
Учимося, друзі, рахувати.

Л. Лужецька

2. Розгляньте малюнок. Складіть речення з числівниками.

40 Прочитайте лічилки. Вивчіть їх. Числівники випишіть. Виділені числівники провідмінійте.

Ішов кіт
Через сто воріт,
До кінця дійшов,
Кошеня найшов,
Няв.

Один, два, три, чотири, п'ять,
Стали в колі ми кружлять.
Покружляли, розійшлися,
Ні на кого не дивися.

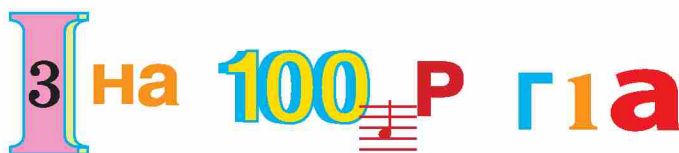

41 Прочитайте подані словосполучення. Поставте слова в них у родовому відмінку. З утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення.

Три книжки, п'ять кілець, одинадцять класів.

42 Розгадайте ребуси. Які числівники «сховалися» у словах-відгадках? Запишіть їх у родовому відмінку.

Запам'ятаймо!

О котрій годині?	Котра година?
О пів на п'яту.	Двадцять п'ять хвилин на четверту.
О дев'ятій двадцять.	Пів на п'яту.
О восьмій годині.	За чверть (за п'ятнадцять хвилин) сьома.
	Восьма година.

Дайте повні письмові відповіді на запитання, записуючи числівники словами.

1. Яка дата вашого дня народження?
2. У якому столітті ми живемо?
3. Яким роком закінчилося попереднє століття?
4. У якому році ви отримаєте паспорт?
5. Скільки предметів ви вивчаєте в п'ятому класі?
6. Скільки годин ви проводите в школі протягом тижня?

1. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Випишіть числівники, зазначивши відмінок.

1. Сімсот соколят на одній подушці сплять. 2. Один баранець пасе тисячі овець. 3. Що то за птах, що на шістьох ногах? 4. Хто вранці на чотирьох ногах, удень на двох, а ввечері на трьох? 5. У двох матерів по п'ятеро синів.

2. Поставте виписані числівники в називному відмінку.

45

1. Прочитайте текст. Порахуйте, скільки числівників є в тексті.

$$3 + 4 = \text{багато}$$

У мові народу адзера, що в Океанії, є тільки дві цифри — два та один. А як же бути, коли, наприклад, на вулиці збирається **триїко** дітей? Тоді кажуть, що їх «два і один». Коли шестеро — «два, два і два», а коли семеро і більше, то, не мудруючи, кажуть «багато» (Із журналу «Професор Крейд»).

2. Якою частиною мови є виділене слово?

1. Перепишіть, записуючи числівники словами.

«Чемні» друзі

На великій перерві Славко пригостив шістьох друзів чипсами. У пачці було 300 г. Дмитрик і Денис з'їли по 80 г, Маринка та Катруся — по 50 г, а Сашко та Наталя — по 20 г. Що дісталось Славкові?

2. Чи можна сказати про Славкових друзів: «Це — виховані діти»?
3. Поясніть, користуючись тлумачним словником, як ви розумієте характеристики людини — *чемний хлопець, чемна дівчина*.

§ 6 Займенник

Пригадаймо!

1. Яка частина мови називається *займенником*?
2. Які займенники належать до особових?
3. Як пишуться особові займенники з прийменниками?

47. Визначте, у якому рядку записані тільки займенники.

1. Мене, тебе, ми, нас, я.
2. Він, ти, під, нам, їй.
3. Ви, воно, їх, щоб, хоч.

48. Прочитайте. Випишіть займенники й поставте до них питання.

Курча, воно, синій, наш, мільйон, ваш, відстань, святковий, твоя, тисяча, очерет, мої, дванадцять, він, ранній, вони, обличчя, цей, сорок чотири, я, сподіватися, ви, стілець, триста, ти, прагнути, прізвище, вона, дев'ять, ми, художній.

1. Прочитайте вірш. Випишіть із нього особові займенники, зазначивши відмінок.

Вовки

— Чого, брате, так збілів?
Що з тобою сталося?
— Ох! За мною через став
Аж сто вовків гналось!

— Бог з тобою!.. Сто вовків!
Та б село почуло!
— Та воно, пак, і не сто,
А п'ятдесят було!

— Та й п'ятдесят диво в нас...
Де б їх стільки взялось?
— Ну, Іванцю! Нехай так,
Але десять гналось!

— Та і десять не було!
Знать, один усього?
— А як один? Аби вовк!
Страшно і одного...

— А може, то і не вовк?
— А що ж то ходило?
Таке сиве та мале,
А хвостик, як шило.

С. Руданський

2. Кого злякався герой вірша? Відповідь ви дізнаєтесь, відгадавши загадку.

Сіреньке, маленьке, хоч якого kota з місця стягне.

Випишіть із тексту особові займенники. Визначте число, особу та відмінок цих займенників.

Ти, певно ж, любиш читати журнал «Пізнайко»? А я розповім тобі про нього цікаву історію. Вона розпочалася в дев'яності роки двадцятого століття.

Ірина Юхниця в той час виховувала двох маленьких чарівних доньок. Разом із ними вона гортала сторінки улюблених дитячих книжок і журналів із часів свого дитинства. Проте чогось сучасного для дітей там не було. А їх цікавило все на світі. Пані Ірина дуже засмутилася. Саме тоді в неї й виникла ідея створити яскраве, цікаве й сучасне видання для дітей. Воно мало не лише розважати, а й розвивати дитину, знайомити її з навколишнім світом.

Так у 1996 році виник «Пізнайко» — спочатку ідея, потім назва і, звичайно, сам герой. Тоді ми й познайомилися з кмітливим, веселим і непосидючим борсучком. А завдяки новому дитя-

чому журналу про його пригоди дізналися тисячі дітей. Ця тваринка дуже поширена в Україні.

Пригадаймо!

Особові займенники		
Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

1. Спишіть текст, вибираючи з дужок потрібний займенник.

Мисливець спіймав пташку й посадив (її, його, їх) в клітку. Опинившись у полоні, (вона, її, їй) повторювала: «Батьківщина, Батьківщина, Батьківщина...» Мисливець усе думав, що ж це за Батьківщина? (Він, Вони, Воно) уявляв багатющі райські землі. «Дай-но (я, ти, ми) випущу (її, мене, його), — вирішив чоловік. — Полонянка покаже (мені, нам, тобі) шлях до тієї щасливої країни». Мисливець відкрив золоту клітку, пташка відлетіла десять кроків і сіла на кущ терну, де було її гніздечко (З аварського фольклору).

2. Поясніть, як ви розумієте головну думку тексту.

1. Прочитайте текст. Виділені слова замініть займенниками. Запишіть змінений текст.

Миша — один з улюблених персонажів народних казок. Саме миша допомогла висмикнути ріпку. В іншій казці миша ненароком зачепила хвостиком яйце, і яйце розбилося. А ще Мишка-Шкряботушка першою оселилася в рукавичці, куди згодом завітали Жабка, Зайчик, Лисичка, Вовк, Кабан і Ведмідь.

2. Поясніть роль займенників у записаному тексті. Назвіть казки, героями яких є миші.

- Прочитайте колыскову. Визначте особу, число та відмінок виділених займенників.

Ой **ти**, коту сірий,
та вимети сіни,
а **ти**, коту-рябку,
нам вимети хатку.

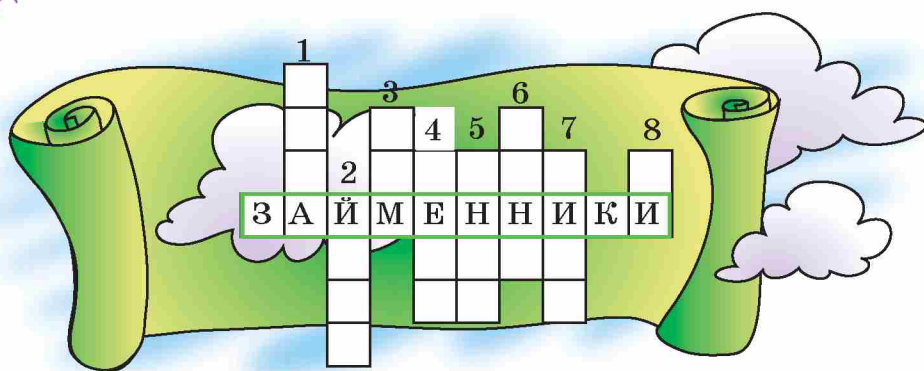
Коту волохатий,
біжи кругом хати
та піймай ти мишку,
вкинь її в колиску.
Вона буде пищати,
а дитятко буде спати.

54

Провідмініайте займенники 1-ї особи однини та 3-ї особи множини.

55

Розгадайте кросворд у зошиті, вставивши потрібні займенники.

1. ... довго роздивлялася книжку.
2. ... сподобалася комп'ютерна гра.
3. З ... було цікаво спілкуватися.
4. Ми зустріли ... випадково.
5. Зі ... приїхав брат.
6. ... захопило учнів.
7. Батьки завжди пишалися ... .
8. Я запізнився, а ... прийшли вчасно.

§ 7 Дієслово

Пригадаймо!

1. Що означає дієслово?
2. На які питання відповідає?
3. Яку особливість має неозначена форма дієслова?
4. Форми яких часів мають дієслова?

56

Прочитайте вірш. Випишіть із нього дієслова, утворіть від кожного неозначену форму за зразком.

Зразок. Діє — діяти.

Дієслово — слово діє:
ходить, робить, носить, сіє.
Слово плаче і радіє,
усміхається і мріє.
Дієслово — слово діє:
вірить, любить і жаліє,
не злословить, не лукавить,
серця ближнього не раниць.
Дієслово — слово діє:
народилось і зоріє,
розвивається і квітне,
слово любе, слово рідне!

Л. Лужецька

Пригадаймо!

З дієсловами частка *не* завжди пишеться окремо, крім слів, які без *не* не вживаються: *неволити, нездужати, незчутися, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, не-терпеливитися, нетямитися, нехтувати.*

1. Спишіть, розкриваючи дужки.

Ніколи (*не*)запізнююсь.

Завжди маю носовичок.

Стежу за своїм зовнішнім виглядом.

Вітаюся зі знайомими.

(*Не*)перебиваю співрозмовників, вислуховую їх до кінця.

(*Не*)псую особисте та шкільне майно.

(*Не*)кидаю будь-де сміття.

У розмові використовую слова ввічливості.
 (Не)підвищую голос, (не)вживаю грубих та образливих слів.
 Прошу вибачення, якщо ненароком когось образив.
 У громадському транспорті поступаюся місцем дорослим.

2. Виберіть твердження, які ви завжди виконуєте. Порахуйте їх і оцініть результати.

Понад 10	Ви вихована людина й умієте культурно поводитися.
6–10	Ви не завжди поведетеся культурно. Поміркуйте, що вам треба виправити.
Менше 6	Вам варто замислитися над своєю поведінкою і спробувати її змінити.

Пригадаймо!

Якщо в 3-й особі множини дієслово має закінчення *-уть, -ють* (вони пишуть, працюють), то в закінченнях інших особових форм дієслова пишемо *е (є)*: ти пишеш, працюєш; ми пишемо, працюємо, ви пишете, працюєте.

Якщо в 3-й особі множини дієслово має закінчення *-ать, -ять* (вони бачать, стоять), то в закінченнях інших особових форм дієслова пишемо *и (ї)*: ти бачиш, стоїш; ми бачимо, стоїмо; ви бачите, стоїте.

Доберіть до поданих основ дієслів закінчення 3-ї особи множини. Запишіть.

Біж.. , бач.. , мовч.. , чита.. , нес.. , малю.. , вед.. , ход.. , дума.. , мрі.. , плач.. .

Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок потрібну букву.

1. Люб..ш у гостях бувати, люби ж гостей і приймати. 2. Гарними розмовами гостей не насит..ш. 3. У лиху годину визна..ш вірну людину. 4. Правду похова..ш, та і сам з ями не виліз..ш. 5. Одна доля, одне лихо людей до купи звод..ть. 6. Одним пальцем і голки не вдерж..ш. 7. Не той господар землі, хто по ній брод..ть, а той, хто по ній за плугом ход..ть. 8. Плачем лиха не виплач..ш.

1. Прочитайте текст-пораду. Спишіть, підкресліть дієслова.

Учіться вчитися

Домашні завдання потрібно виконувати після відпочинку і прогулянки.

На робочому місці не повинно бути нічого зайвого, а все необхідне — під рукою. Лампа має стояти ліворуч.

Перед початком роботи треба провітрити кімнату, вимкнути телевизор, радіоприймач, щоб не відволікатися.

Варто починати уроки з виконання найскладніших завдань. Потрібно відпочивати (10–15 хвилин) після кожного завдання.

2. У якій формі вжито дієслова? Яку роль у тексті виконує ця форма?

1. Прочитайте вірш-інструкцію про вимову й правопис дієслів 2-ї та 3-ї особи однини.

Закони письма і вимови вивчай:

Написано **-ться**, а ти [ц':а] вимовляй.

Хто рано прокидається,

Зарядкою займається,

Роботи не боїться,

Той завжди добре вчиться.

Закони письма і вимови вивчай:

Написано **-шся**, а ти [с':а] вимовляй.

Швиденько одягаєшся,

В дорозі не спиняєшся.

Так, друже мій, ніколи

Не спізнишся до школи.

Л. Лужецька

2. Замініть форми дієслів на **-ться** формами дієслів на **-шся**, а форми на **-шся** — формами на **-ться**. Запишіть перебудований текст вірша за зразком.

Зразок. Ти рано прокидаєшся...

Він швидко одягається...

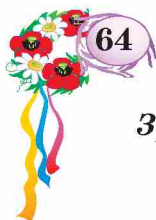

- Запишіть подані дієслова у формі 2-ї особи однини теперішнього часу.

Виконувати, з'ясувати, не лінуватися, нездужати, ознайомити, перемагати, підвищити, поліпшувати, читати.

63 Письмово доповніть групи дієслів із лексичними значеннями.

1. Дієслова із значенням руху: *летіти*, ...
2. Дієслова із значенням роботи: *клеїти*, ...
3. Дієслова із значенням спілкування: *казати*, ...
4. Дієслова із значенням сприймання: *бачити*, ...

64 1. Доберіть до поданих дієслів по 2–3 синоніми за зразком. Складіть із ними речення.

Зразок. Шанувати — берегти, поважати.
Кожна людина має берегти здоров'я змалечку.
Поважай людей — і вони тебе поважатимуть.

Дружити, пригадати, вітати.

2. До поданих дієслів доберіть дієслова з протилежним значенням (антоніми) за зразком, утворивши з ними словосполучення.

Зразок. Засинати — прокидатися. Вчасно прокидатися.

Стояти, забувати, любити, захищати, заходити, говорити.

65 Складіть за малюнками висловлювання з однорідними присудками, вираженими дієсловами.

66 1. Прочитайте вірш. Випишіть дієслова. Змініть особові форми дієслів одного часу на форму іншого часу за зразком.

Зразок. Вийшов — виходить.

Тепер — лети!

Із будинку вийшов хлопчик
прогулятися в садку.
О! З калюжі п'є горобчик, —
не хвилюйся — я обійду.

А ще краще зупинитись —
поспішати нема куди.
Дав горобчику напиться,
усміхнувся: тепер — лети!

Д. Білоус

2. Запишіть висловлювання, про які риси характеру хлопчика свідчить описана ситуація.

§ 8 Прислівник

Пригадаймо!

1. Яка частина мови називається *прислівником*? Наведіть приклади.
2. З якою частиною мови найчастіше пов'язані в реченні прислівники?
3. Якими членами речення бувають прислівники?

- 67 1. Випишіть прислівники, поставте до них питання.

Чудовий Дніпро в тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси і гори повні води свої.

Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! Немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і вночі, і вдень. Синій-синій, рухається він плавним розливом, і серед ночі, як серед дня, видно його так далеко, як тільки може бачити людське око (*За М. Гоголем, переклад І. Сенченка*).

2. За поданою фотографією складіть висловлювання, у якому використайте речення з однорідними членами речення — прислівниками.

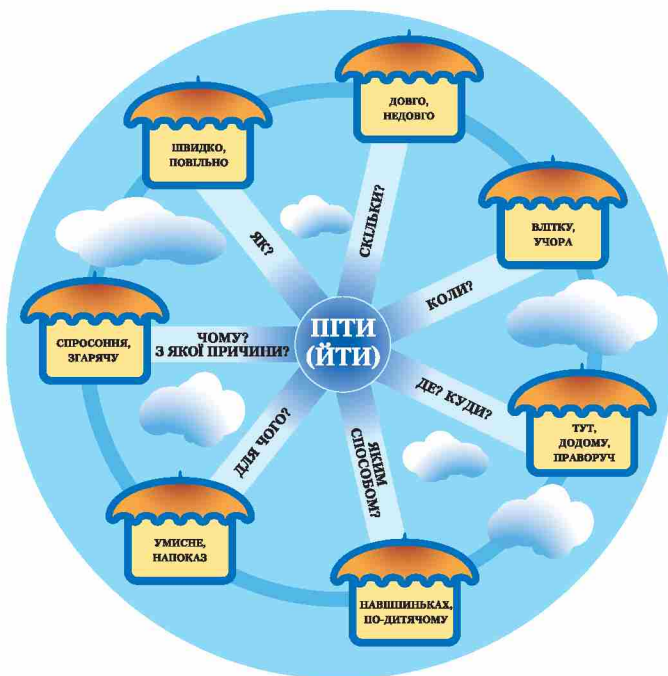
68 Виберіть із поданих слів дієслова. Доберіть до них прислівники. Утворені словосполучення запишіть.

Аеродром, зустрітися, будь ласка, увечері, удень, побачити, тепер, вісімдесяти, відпочити, улітку, восени, уперед, плавати, уранці, учора, гардероб, гуляти, гектар, повертати, до побачення, держава, навчатися, дисципліна, ззаду, інженер, дивитися, кілометр, щогодини, механік, помітити, мізинець, рухатися, мільйон.

69 Загадайте один одному дієслово. Утворіть із цим дієсловом і прислівником із «Прислівникового колеса огляду» словосполучення за зразком. Позмагайтеся, у кого на «Прислівниковому колесі огляду» буде більше словосполучень.

Зразок. Іти — швидко, довго, влітку, додому, спросоння, умисне, навшпиньках.

«Прислівникове колесо огляду»

70 1. Перепишіть текст, розкриваючи дужки.

Дніпро і Десна — це брат і сестра. Були вони колись людьми. Виросли, і батьки поблагословили їх у дорогу. Змовилися вони ви-йти рано(*вранці*). Десна любила спати й проспала ранок. А Дніпро прокинувся (*в*)досвіта, порозвертав гори, порозчищав струмки й струмочки і побіг степами. Десна прокинулась, аж брата немає.

Вона пустила ворона (в)перед, а сама побігла слідом (З кн. «Народна пам'ять про козацтво»).

2. Придумайте кінцівку легенди (усно), використовуючи прислівники.

71

1. Розгляньте малюнок. Напишіть за ним твір, використовуючи прислівники (6–7 речень).

2. Підкресліть дієслова й пов'язані з ними прислівники. На які питання відповідають ужиті вами прислівники?

Усміхнімось!

72

Прочитайте. Виберіть прислівники та складіть із ними речення. Запишіть речення.

1. — Хто скаже, від чого роса? — запитує вчитель.
— Я знаю! — піднімається Іванко. — Земля крутиться так швидко, що аж пітніє.
2. — За що ви накрутили вуха своєму синові?
— Бо завтра має принести табель зі школи.
— Але ж...
— Але сьогодні я є, а завтра мене не буде вдома.

73

Заповніть таблицю в зошиті й доповніть її за зразком.

Зразок

Прислівник	Синоніми	Антоніми
жарко	гаряче, спекотно	холодно, морозно
близько		
зопалу		
наодинці		
радісно		
швидко		

1. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення з прислівниками. Поясніть значення прислівників.

Кожна людина хоче бути привабливою. І цілком природно, що всі намагаються гарно одягтися та мати чудовий вигляд. Але... Є одне «але» — не речі мають бути головними в нашому житті. Найцінніший скарб людини — її душа, внутрішній світ, інтереси, знання, уміння.

Одна моя знайома дівчинка постійно нарікає, що в неї немає справжніх друзів. Усе в неї є: і сучасна мобілка, і гарний одяг, і різні цікаві дрібнички. Вона часто ділиться ними зі своїми однокласницями. А ось справжніх друзів вона не має, і від того їй сумно.

Чому ж із нею не товаришують однокласники? Так, вона може дати комусь поносити модну річ, навіть подарувати її. Але, мабуть, ровесники відчують, що вона дивиться на них зверхньо, ставить себе вище.

Людей завжди приваблює усміхнене обличчя, тактовна поведінка, гарна мова, загальна ерудиція. Щоб бути цікавою людиною, треба більше читати, мати якесь захоплення. І тоді неодмінно у вас з'являться надійні друзі.

Відомо, що про людину, її характер, моральні якості, принципи можна багато чого дізнатися, якщо відомо, з ким вона дружить, кому довіряє свої мрії.

Давньогрецький поет Евріпід казав: «Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти». До речі, цей вислів іспанський письменник Сервантес використав у своєму творі про рицаря Дон Кіхота.

2. На які теми ви спілкуєтеся зі своїми друзями?

1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прислівниками, вибравши з дужок слово, яке найточніше відповідає змістові.

Павлик прийшов до школи (*ледь, трохи, дуже*) стурбований. Вдома він (*недовго, довго, коротко*) сидів над задачею, але не міг її розв'язати. Тепер він (*заздалегідь, спозаранку, вчасно*) прийшов до школи, щоб у когось списати задачу, бо працювати сам Павлик не любив.

Прийшла Зіна. Вона (*майстерно, відмінно, добре*) вміла розв'язувати задачі. Павлик запитав у неї:

- Зіно, на скільки питань задача?
- На три, — відповіла Зіна. — А хіба ти не розв'язав?
- Не вийшло... Дай, Зіно, списати...

— Ой, Павлику, чому ж ти сам не хочеш працювати? — запитала Зіна й дала йому свій зошит.

Павлик почав (*одразу, не вагаючись*) списувати. Списав (*спочатку, похапцем*) одну дію, другу, перейшов до третьої. У третій дії він (*несподівано, здивовано*) помітив у Зіни помилку. Там, де треба було написати 23, Зіна написала 32.

У своєму зошиті Павлик написав (*точно, правильно*), а Зіні не сказав, що в неї помилка.

Учителька зібрала зошити для перевірки.

Наступного дня вона принесла зошити.

— Молодець, Павлику, (*сумлінно, задовільно, добросовісно*) попрацював над задачею. А ти, Зіно, помилку допустила... — сказала вчителька.

Зіна поблідла. Вона глянула на Павлика. Павлик почервонів і схилив голову над партою (*За В. Сухомлинським*).

2. Поміркуйте, які стосунки складуться між Павликом і Зіною.

76 Складіть речення з поданими прислівниками.

Назад, напам'ять, попереду, посередині, праворуч, щоденно, щотижня.

§ 9 Прийменник

Пригадаймо!

1. Що таке *прийменник*?

2. Чому прийменник називають службовою частиною мови?

77 1. Прочитайте казку. Випишіть прийменники.

Якось наснився королеві Граматиці дивний сон. Вона опинилася в країні Словопілля. Сумна була ця країна. Усі слова жили там поодинокі на маленьких острівцях. Вони дуже хотіли спілкуватися, але не могли потрапити до сусідів. І королева Граматика згадала про свою знайому фею Морфологію з її найменшими помічниками-чарівниками. Це були Прийменники: в, на, до, через, з, від, по, у, під, над тощо. Чарівники вміли

будувати місточки між острівцями. Вони поєднували між собою слова.

З того часу слова почали спілкуватись із сусідами, разом захищатися від негоди, звертатися один до одного по допомогу, на свята запрошувати знайомих у гості. Життя на острівцях змінилося.

2. Складіть п'ять речень із прийменниками, які подано на малюнку.

78 Визначте, у якому рядку є зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Під, над, біля.
2. За, через, ви.
3. Між, з-під, при.

79 1. Відгадайте загадки. Випишіть сполучення слів із прийменниками.

1. Водить дружбу з олівцями,
Зошитами, папірцями.
На малюнку щось не те?
Вмить вона його зітре!
2. Порахує сантиметри,
А як треба — міліметри!
Рівно лінії проводить,
З олівцем за ручку ходить.
3. Відірвалися листочки?
Треба склеїти шнурочки?
Допоможе повсякчас,
Ще й причепиться до нас!

Н. Гуркіна

2. Які загадки про школу вам відомі? Загадайте їх однокласникам.

80 Складіть і запишіть із поданими словами по два речення за зразком, щоб в одному слово виступало прийменником, а в другому — самостійною частиною мови.

Зразок. Ллється пісня про мій милий рідний край.
Край дороги росли дві тополі.

Край, перед, коло, близько.

81 Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні прийменники.

Верблюди — дивна тварина, яка живе ... пустелях. Верблюди має ... спині один чи навіть два горби. Дехто вважає, що ... горбах знаходиться вода, — і помиляється! Насправді він «відростив» горба, щоб захистити спину ... палючого сонця, подібно ... того, як люди захищають свою голову капелюхом (*Із журналу «Професор Крейд»*).

82 Прочитайте. Виберіть прийменники. Складіть і запишіть із ними речення.

Ніч, під, рік, без, аби, щоб, над, він, між, хто, віз, кіт, наш, але, міг, від, час, для.

хворий на грип (а не грипом)
багатий на гроші (а не грішми)
вхід за запрошеннями (а не по запрошеннях)
оцінка з математики (а не по математиці)

83 Спишіть текст, вибираючи з дужок правильний варіант.

Є (в, на) Європі країна — Фінляндія. Це край тривалої сніжної зими й короткого теплого літа. Тут запросто зустрінеш (по вулиці, на вулиці) зайця чи оленя. Для прогулянок (по снігових пустелях, по сніговим пустелям) людині неодмінно знадобилися б снігоступи. А от північним оленям вони ні до чого. Їхні копита настільки широкі, що дозволяють не тільки ходити, а й легко бігати (по сніговим кучугурам, по снігових кучугурах). До того ж узимку в оленів (між копитами, між копит) виростає жорстка шерсть, яка втримує тварину (на слизькому льоду, на слизькому льоді).

84 Прослухайте уривок з української пісні. Скільки прийменників ви почули? Назвіть їх.

Ти подивись, яка краса —
У річку впали небеса.
І верби по коліна у воді,
Вітають ранок соняхи руді.

Який чудовий дивосвіт —
Кидає мак червоний цвіт.
Тополю юну бавить осокір
І молоком туман стікає з гір.

О. Суботіна

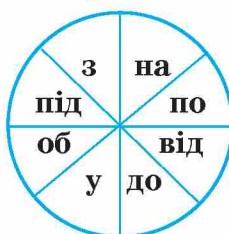
Які прийменники пропущені в усталених словосполученнях? Запишіть речення з 2–3 словосполученнями.

... пантелику збивати

... гарячу руку потрапити

... А до Я

... голках сидіти

вітер ... голові свище

писано вилами ... воді

битися як риба ... лід

... нових віників
пам'ятати

§ 10 Сполучник

Пригадаймо!

1. Що таке *сполучник*?
2. Чому сполучник називають службовою частиною мови?

Перед сполучниками *а*, *але* завжди ставиться кома.

Наприклад: Час минає, а не вертає. Діти зібралися до лісу по суніці, але їх зупинила гроза.

1. Прочитайте казку. Випишіть сполучники. Яку роль вони виконують у реченнях?

Казка про Сполучник

Жив собі в державі Рідна Мова скромний службовець на ім'я Сполучник. Він щодня сумлінно об'єднував не лише окремих, однорідних жителів цієї країни, а іноді й цілі родини-речення. Але його робота видавалася декому не дуже потрібною: ну й що з того, що поєднує... Можна й окремо жити непогано. От і кепкували з нього, казали, що маленький на зріст, що незмінний... І що цікаво — жодних питань до нього ніхто не ставив.

Набридли Сполучникові такі кліни. От і вирішив він утекти світ за очі — до інших, незвіданих країв.

Ішов Сполучник довго чи не дуже, але стомився й сів перепочити. Оглядівся довкола — ох і гарна його країна, ох і розкішна його Рідна Українська Мова!.. Аж серце стиснулося від думки, що доведеться оселитися на чужині. Добре розумів, що він хоч і маленький, а збідніє без нього держава, стане роз'єднаною...

Коли бачить, аж ген курява піднялася. А то гонець, і саме його розшукує, просить повернутися — сумно стало без нього, непривітно.

Зрадів Сполучник і з радістю повернувся додому. Від образи не залишилося й сліду, бо всі товариші вітали його, запрошували в гості. Сполучник запрацював іще краще, ніж колись, і від того Рідна Мова розквітла, стала милозвучною та співучою.

2. Про які граматичні властивості сполучників можна дізнатися з казки?

87 Складіть і запишіть речення зі сполучниками *а*, *і*, *та* (*але*), *та* (*і*), *але* за зразком. Поясніть, яку роль виконують сполучники в реченні.

Зразок. Світить, та не гріє сонце золоте.

88 Спишіть текст, вибираючи потрібний сполучник із дужок. Розставте коми.

Задумали щука, рак (*і*, *але*, *а*) лебідь переселитися в теплі краї. Приготували харчі, склали на воза (*чи*, *або*, *та*) не знали, як його везти. Рак посунувся з возом назад, (*а*, *і*, *щоб*) щука потягла його у воду. Лебідь смикнув воза вгору. Усі хотіли зрушити його з місця, (*і*, *бо*, *але*) віз і нині там.

Чому Чорне море — чорне?

Чорне море нагадує триповерховий будинок, (бо, аж, і) будинок цей водяний. На кожному «поверсі» — різна вода (чи, ніби, й) різні мешканці. Верхній «поверх» улітку найтепліший (що, і, хоч) найменш солоний, (хай, бо, аби) перемішується з водами річок. На літо сюди припливають теплолюбні риби.

Середній «поверх» — найхолодніший (ледве, проте, і) найсолоніший. Його мешканці — холодолюбні риби.

Найнижчий «поверх» — пустеля. Там живуть лише бактерії.

Давні мореплавці дивувалися, (як, що, зате) якір, занурений на цю глибину, витягають чорним-чорнісіньким. Потім з'ясувалося, (причому, що, як тільки) вода на дні насичена особливою хімічною речовиною — сірководнем, яка й чорнить металевий якір (Із журналу «Професор Крейд»).

Зразок. Усяк правду знає, та не всяк про неї дбає.
Усяк правду знає, але не всяк про неї дбає.

1. Бачить кіт сало, та сили мало. 2. Біда помучить і мудрості научить. 3. М'яко стелить, та твердо спати. 4. Так говорить, наче з писаного читає. 5. По бороді текло, а в роті сухо було. 6. Хліб їж, а правду ріж. 7. Чує дзвін, та не знає, звідки він. 8. Слово — не горобець, як вилетить, то вже його не спіймати. 9. Не той друг, що медом маже, а той, хто правду каже. 10. Вареники ті самі, та інша макітра (*Народна творчість*).

91 Знайдіть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. І, бо, з, щоб, аби.
2. Але, тому, під, нібито, мов.
3. Неначе, їх, зате, але, проте.

92 Складіть і запишіть речення, які відповідають схемам.

1. _____ і _____ .
2. ... _____ і _____ .
3. ... _____ , бо _____ .
4. ... та ... _____ .

93 Відгадайте загадки. Складіть схеми виділених речень.

1. Чорна корова всіх поборолла, а білий віл усіх звів.
2. Прийшла молода — і мости рознесла.
3. Без сокири і дрючків ставить міст через річки.
4. Надворі горою, а в хаті водою.
5. Хоч безкрилий, а літаю, хоч безротий, а гуду.
Хоч безрукий, а зриваю фрукти з дерева в саду.
6. Тур ходить по горах, а туриця по долах.
Як тур свисне, то туриця мигне.

Усміхнімось!

В королівському палаці
У тяжкій щоденній праці
Дивні мешканці живуть.
Їх сполучниками звуть.
Слова й речення єднають,
Майже не відпочивають.
Ось наймення цих служак:

А, АЛЕ, ПРОТЕ, ОДНАК,
ЩО, ТОМУ ЩО, І, ПРОТЕ,
ЧИ, ОСКІЛЬКИ, БО, ЗАТЕ,
ЯК, НЕМОВ, НЕХАЙ,
НЕНАЧЕ,
БУЦІМ, ТА, КОЛИ, ОДНАЧЕ.

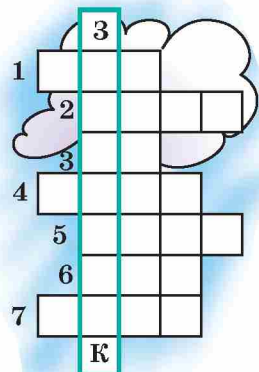
Ж. Спиридонова

Завдання для самоперевірки

94

Доповніть речення в зошиті, записавши слова у відповідні рядки. У виділеному стовпчику прочитайте назву частини мови.

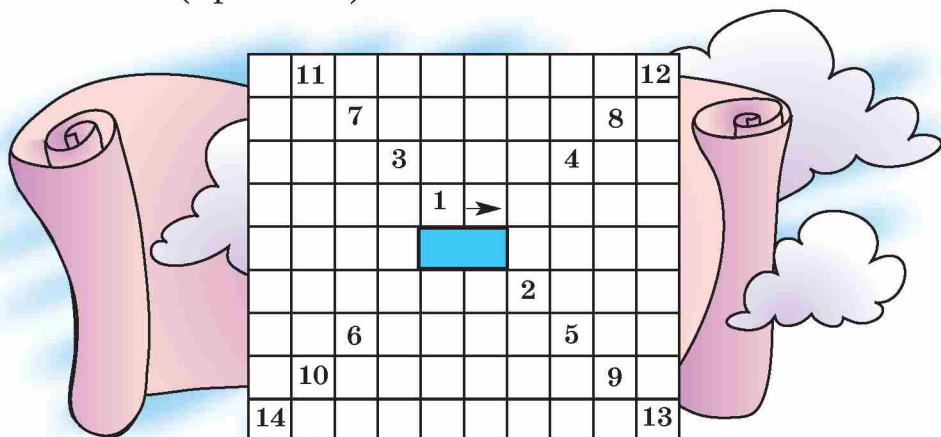
1. Ми допомогли бабусі, вона дякує (кому?) ... .
2. Сергійко добре вивчив вірш. Поставили гарну оцінку (кому?) ... .
3. Нас запросили в театр, і (хто?) ... дуже зраділи.
4. Я усміхаюся. Як радісно (кому?) ... .
5. Ми почули гул. Над (ким?) ... пролетів літак.
6. До нас прийшов листоноша. Приніс (кому?) ... бандероль.
7. Наші хлопці перемогли. Ми пишаємося (ким?) ... .

95

Вирішіть чайнворд «Відмінки прикметників» у зошиті. Кожне слово в ньому — прикметник у зазначеному відмінку, роді, числі.

1. Ярий (Д. в. одн. чол. роду).
2. Упертий (Ор. в. одн. чол. роду).
3. Мужній (Н. в. одн. жін. роду).
4. Яєчний (Зн. в. одн. жін. роду).
5. Уважний (Н. в. одн. серед. роду).
6. Етичний (Н. в. мн.).
7. Іржавий (Д. в. мн.).
8. Мідний (Р. в. одн. серед. роду).
9. Обласний (Р. в. мн.).
10. Хоробрий (Д. в. одн. жін. роду).
11. Йодистий (Р. в. одн. чол. роду).
12. Обережний (Р. в. мн.).
13. Хазяйський (Р. в. одн. жін. роду).
14. Їстівний (Ор. в. мн.).

Виконайте тестові завдання.

1. У якому рядку всі слова — іменники?
А рух, завдання, бігати
Б дія, молодий, життя
В звертання, сміливість, читання
2. У якому рядку всі іменники належать до назв неістот?
А птах, листя, вітер
Б книжка, хата, осінь
В яблука, груші, садівник
3. На які групи поділяються всі частини мови?
А самотійні та службові частини мови
Б головні та другорядні частини мови
В самотійні та службові частини мови, вигук
4. У якому рядку перераховано всі службові частини мови?
А іменник, сполучник, прикметник
Б сполучник, прийменник, частка
В займенник, частка, сполучник
5. Закінчіть речення.
Прикметник — це самотійна частина мови, яка...
А виражає ознаку предмета та відповідає на питання *який? яка? яке? які?*
Б виражає предмет і відповідає на питання *хто? що?*
В виражає ознаку та відповідає на питання *як? де? куди?*
6. Замість яких частин мови вживаються займенники?
А дієслів
Б сполучників
В іменників
7. На які питання відповідають числівники?
А *який? яка? яке? які?*
Б *хто? що?*
В *скільки? котрий?*
8. У якому рядку всі слова — числівники?
А другий, два, двоє
Б двійка, подвоїти, одна друга
В по-друге, двокімнатна

9. У якому рядку всі слова з часткою *не* пишуться окремо?
А не/волити, не/дописати, не/погодитися
Б не/навидіти, не/сказати, не/доробити
В не/знайти, не/привітатися, не/боятися
10. У якому рядку всі слова — прислівники?
А тиша, тихий, голос
Б голосити, голосний, голосно
В тихо, весело, голосно
11. У якому рядку всі слова — прийменники?
А біля, в, під, біль
Б для, доля, Оля
В під, перед, на
12. У якому рядку всі слова — сполучники?
А від, до, за
Б і, а, та
В я, ми, він

Прочитайте вірш Д. Білоуса. Про що цей вірш? Напишіть невеликий твір на цю тему (6–8 речень). Над кожним словом позначте, яка це частина мови.

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою
В тебе, друже, не все гаразд,
Не вважай її примусовою,
Полюби, як весною ряст.

Примусова тим, хто цурається,
А хто любить, той легко вчить:
Все, як пишеться, в ній вимовляється, —
Все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й піднесена,
Тільки фальш для неї чужа.
В ній душа Шевченкова, й Лесина,
І Франкова у ній душа.

Дорожи українською мовою,
Рідна мова — основа життя.
Хіба мати була примусовою?
Непутящим була дитя!

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

Це цікаво!

Розділи науки про мову

Фонетика	В	звуки мови
Графіка		знаки письма
Орфоепія		правила вимови
Орфографія	И	правопис, систему правил написання слів
Лексикологія		словниковий склад мови
Фразеологія	В	лексичне значення фразеологізмів (стійких сполучень слів)
Лексикографія		закони укладання словників
Будова слова	Ч	частини, з яких складається слово
Словотвір		способи творення слів
Граматика	А	морфологію та синтаксис
Морфологія		частини мови
Синтаксис	Є	будову словосполучень і речень
Пунктуація		правила вживання розділових знаків
Стилістика		особливості мовних стилів

§ 11 Словосполучення. Головне і залежне слово в словосполученні

Запам'ятаймо!

1. Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку або дію, але така поширена назва точніша й конкретніша.

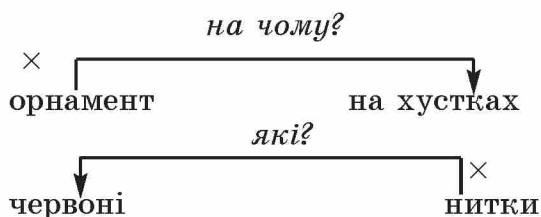
Наприклад: вишивали хустину, дівоча хустка.

2. Словосполучення складається щонайменше з двох слів (самостійних частин мови).

Наприклад: вишивали шовком, купив ту хустину.

3. У словосполученні є **головне слово** та **залежне слово**. Від головного до залежного ставиться питання.

Наприклад

4. Слова в словосполученні пов'язані за змістом і граматично або тільки за змістом.

Наприклад

залежне й головне слова мають однакові рід, число та відмінок	<i>рожева нитка рожевою ниткою рожевими нитками</i>
головне слово від залежного вимагає певного відмінка	<i>оволодіти (чим?) мовою оволоділа (чим?) мовою оволоділи (чим?) мовою</i>
головне слово й залежне слово пов'язані тільки за змістом	<i>вишивала давно читала давно приїхав давно</i>

Поєднання слів, які не є словосполученнями:

- а) підмет і присудок: *мати вишиває*;
- б) іменник із прийменником: *на столі*;
- в) слова, з'єднані сполучниками: *жовтий і зелений*;
- г) усталені сполучення слів: *байдики бити*.

Прочитайте слова та словосполучення. Поясніть різницю між ними.

колір	червоний колір
орнамент	рослинний орнамент
квіти	великі квіти
майстриня	народна майстриня

Прочитайте текст, випишіть 4–5 словосполучень. Від головного слова до залежного поставте питання.

Колись хустки в Україні вишивали шовком, сріблом і золотом. Якщо вишивали шовком, то найчастіше використовували червоні, зелені та рожеві нитки. Синіми нитками окремо не вишивали — тільки в поєднанні з червоними.

Орнамент на хустках був колись переважно геометричний. А починаючи з вісімнадцятого століття для хусток, як і для рушників, увійшов у моду рослинний орнамент. Дуже рідко на старих українських хустках бачимо зображення птахів (За О. Воропаєм).

- 100** Замініть кожне словосполучення близьким за змістом за зразком.

Зразок. Рослинний орнамент — орнамент із зображенням рослин.

Геометричний орнамент, дівоча хустка, хустка для весілля, хустка із шовку.

- 101** Виберіть із поданих висловів словосполучення, запишіть їх.

Вишивання шовком, залишилася й досі, не цурайтесь, пам'ятають про любов, під сніжком, татусь купив, червоні та сині.

- 102** Прочитайте уривок із вірша Г. Островської. Випишіть 2–3 словосполучення. Поставивши питання, визначте головне й залежне слово.

Подаруй мені, мамо, хустину
Із червоним, як мак, бережком.
Запишаюся в ній, як дитина,
Як калина під білим сніжком.

Та хустина мені нагадає,
Як і ти молодого була.
І від років вона не линяє,
Тільки юність твою узяла.

- 103** 1. Утворіть із поданих груп слів словосполучення. Запишіть їх.

Рушники, милуватися; синє, шовк; поєднувати, колір; поєднувати, вдало; українська, народне, одяг.

2. Визначте, якими частинами мови виражені головні слова в словосполученнях.

- 104** Дайте відповіді на запитання.

1. Як залежне слово пов'язане з головним?
2. Які поєднання слів не є словосполученнями?

Прочитайте текст. Випишіть із нього речення, у яких потрібно розкрити дужки.

Надзвичайно важливо віднайти, зберегти й передати нашим нащадкам українські традиції вишивати натільну сорочку. Адже кожен візерунок на вишиванці має свій код, своє значення, якому наші пращури надавали (*великий зміст, великого змісту*). Уважається, що на вишиванці закарбовано (*доля людини, долю людини*). Вишиванка — це не тільки красива сорочка, а ще й оберег. Коли вишивальниця сідає (*на роботу, за роботу*), вона вкладає всю свою душу у виріб, і цього жодна машина не замінить.

Знана майстриня Євгенія Возна переконана, що жодна сорочка чи рушник, (*вишиті руками, вишиті в руках*), не подібні до інших. Вони — унікальні. Наприклад, весільний рушник має бути суцільним. Його вишивають без вузликів і випорювань. Посередині має залишитись біле чисте поле. Цей рушник не можна виносити з хати до самого весілля і давати «відшивати» візерунки іншим дівчатам (*За Н. Гілинською*).

§ 12 Речення. Граматична основа речення (підмет і присудок)

Запам'ятаймо!

Речення — це слово або декілька слів, пов'язаних за змістом і граматично. Речення має завершену інтонацію, виражає закінчену думку.

Наприклад: Ми завжди відчуваємо за вчинками дітей атмосферу в сім'ї.

Порівняйте ознаки словосполучення і речення.

Словосполучення	Речення
складається щонайменше з двох слів; має головне слово й залежне слово; є будівельним матеріалом для речення	може складатися з одного слова, групи слів; має граматичну основу (підмет і присудок); є будівельним матеріалом для тексту, виражає закінчену думку

106 Спишіть текст. Підкресліть у кожному реченні головні члени.

Сім'єю ми називаємо чоловіка, дружину, їхніх батьків і дітей. Стосунки в родині будуються на любові, взаєморозумінні, пошані. Діти, поважайте свій рід і не цурайтеся його.

Усміхнімось!

Які ми родичі?

— Іване, кажуть, родичі ми з вами.

Чи так? Скажи, будь ласка.

— Аякже! Ваша мати нашої мамі двоюрідна Параска.

Д. Білоус

107 Складіть речення з поданих слів і запишіть їх.

1. До, вода, український, народ, ставитись, шанобливо.
2. Вона, необхідна, всі, живі, істоти.
3. Особливо, цілюща, сила, надаватися, свячена, вода.

108 Спишіть текст, підкресліть присудки в кожному реченні.

З першої миті життя схиляються над нами обличчя матерів. У тривозі й любові вдивляються матері у своїх дітей. Усім своїм життям і працею, прикладом і вихованням вони утверджують у нас людяність, бережуть від усього лихого. Вони бажають нам щастя. Матері завжди думають про те, щоб їхні діти жили гідно серед людей і творили добро на своїй землі (За О. Сизоненком).

109 1. Прочитайте. Що потрібно зробити, щоб подана група слів перетворилася на речення?

Біля водойм українці часто висаджували верби дерева захищали воду від бруду зарослі верболозу допомагали знаходити джерела.

2. Запишіть утворені речення. Підкресліть головні члени речення.

Усміхнімось!

Перехожий постукав у двері та й каже:

— Дайте водички попити, бо так їсти хочу, що аж переночувати ніде.

Пригадаймо!

підмет

присудок

Головні члени речення

додаток

означення

обставина

Другорядні члени речення

Запам'ятаймо!

Граматична основа речення складається з підмета і присудка (головних членів речення).

Наприклад: Помітно оголилися дерева.

Підмет називає особу або предмет, про які йдеться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Наприклад: Діти посадили в шкільному дворі вербову гілочку.

Присудок повідомляє, що робить підмет, що з ним робиться, який він є, що він є.

Наприклад: Діти посадили в шкільному дворі вербову гілочку й виростили з неї дерево.

110 Прочитайте речення. Назвіть у кожному реченні граматичну основу.

Вода в решеті не встоїться. Вода все сполоще. Вода і камінь довбає. Верба воду береже (*Народна творчість*).

111 Запишіть прислів'я, вставляючи пропущений підмет. Підкресліть головні члени в кожному реченні.

Хвалилася ... своїми дітьми. Кожна ... своє болото хвалить.
Веселий ... — сім'ї радість.

Довідка: гість, жаба, сова.

Запам'ятаймо!

Присудок виражено		
одним дієсловом Наприклад Я <u>поважаю</u> своїх батьків.	двома дієсловами хочуть може вміє бажають перестаньте закінчили пробуємо Наприклад Мої батьки <u>хочуть пишатися</u> мною.	двома словами бути (є) здаватися називатися } + іменник прикметник числівник займенник Наприклад Він є <u>директором</u> школи. Вона <u>здавалася веселою</u> . Кімната <u>була моєю</u> . Парашутист <u>був третім</u> .

Це цікаво!

Граматична основа речення (підмет і присудок) ніколи не розділяються жодним розділовим знаком, крім **тире** (—). Тире ставлять для підкреслення паузи й виділення інтонацією присудка. Виділення інтонацією присудка часто підсилюється наявною (або уявною) часткою **це**.

Наприклад: Чоловік — голова в хаті. Мати — берегиня роду. Життя прожити — не поле перейти. Злість — це зброя слабких (*Народна творчість*).

112 Знайдіть у текстах рубрики «Запам'ятаймо!» три речення з тире між підметом і присудком. Запишіть їх.

- 113**
- Підготуйте й запишіть розповідь на тему «Моя родина», вживаючи в реченнях різні форми вираження присудків. Скористайтеся поданими запитаннями.
    - Якою є ваша родина? (*Знаною, великою, відомою, дружною, співучою, талановитою...*).
    - Людей яких професій об'єднує родина?
    - Звідки походить ваше прізвище?
    - Чи часто ви збираєтеся разом?
    - Яких традицій ви дотримуетесь?
    - Як ваша сім'я любить відпочивати?
  - Підкресліть у реченнях головні члени. Назвіть, якими частинами мови вони виражені.

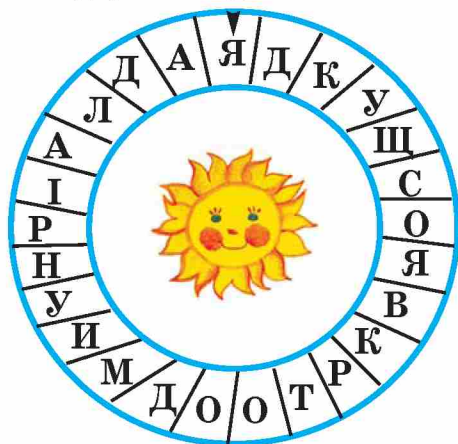
114 Прочитайте текст. Випишіть речення, у яких присудок виражений дієсловом та іменником.

Родовідна пам'ять — явище в українському побуті унікальне. Кожний мав знати поіменно свій родовід від п'ятого чи навіть сьомого коліна.

Пам'ять про своїх пращурів була природною потребою. Триматися свого роду, оберігати сімейні реліквії та традиції й передавати їх у спадок наступним поколінням було обов'язком (За В. Скуратівським).

1. Прочитайте прислів'я (читати потрібно за годинниковою стрілкою, пропускаючи одну клітинку).

2. Складіть речення про родину, використовуючи словосполучення: *має берегти, може радіти, повинні допомагати*. Яким членом речення виступають ці словосполучення в реченнях, які ви склали?

Запам'ятаймо!

Граматична помилка — це неправильне утворення слів, їх форм, порушення в будові словосполучень і речень. Найпоширеніші граматичні помилки:

- неправильне утворення форми прикметника: *самий цікавий* (правильно — *найцікавіший*);
- ненормативне утворення відмінкових форм різних частин мови та особових форм дієслів: *по деревам* (правильно *по деревах*), *шестидесяти* (правильно — *шістдесяти*); *бачеш* (правильно — *бачиш*);
- неправильна будова словосполучень: *дякую вас* (правильно — *дякую вам*); *пам'ятник Шевченка* (правильно — *пам'ятник Шевченкові*); *сміятися над чужою помилкою* (правильно — *сміятися з чужої помилки*);

- неправильна будова речень: *Збираючись у ліс, насунулася гроза* (правильно — *Коли ми збиралися в ліс, насунулася гроза*); *Їдучи в табір, нам було радісно* (правильно — *Їдучи в табір, ми раділи*).

Граматичну помилку позначають великою літерою Г.

Прочитайте речення. Знайдіть граматичні помилки. Виправте їх і запишіть правильний варіант.

1. На Подолі в Києві стоїть пам'ятник Сковороди. 2. Робота п'ятикласника заслуговує уваги. 3. Тварин розрізняють по цим ознакам. 4. Олена написала самий кращий твір. 5. Скаче заєць по полям, а білка — по деревам. 6. Щоб створити велику мозаїку, нам не вистачило шестидесяти камінців. 7. Хоч бачеш на верхівці дерева спілу грушку, але дістати її не можеш.

Прочитайте. Визначте, у якій колонці подано правильні словосполучення. Запишіть їх.

вибачте мені
дякую вам
завдання з математики
по гарячих слідах
навчати мови
перекладати українською
продаж товарів
скажу про брата
думав про матір
подякувати лікареві
знущатися з тварин

вибачте мене
дякую вас
завдання по математиці
по гарячим слідам
навчати мові
перекладати на українську
продажа товарів
скажу за брата
думав за матір
подякувати лікарю
знущатися над тваринами.

§ 13 Речення з одним головним членом

Запам'ятаймо!

Закінчену думку й завершену інтонацію можуть виражати речення з одним головним членом.

Наприклад: Сьогодні весь день дощить. Золота осінь.

118 Спишіть речення. У кожному підкресліть головні члени речення.

Помітно оголилися дерева. У дібровах замовк пташиний гук. Ставки та озерця вкрилися опалим листям. Уранці на землі все частіше з'являється біла паморозь. Дощить. Колючий вітер примушує витягати із схованок рукавиці та шапки. Жовтень... Осінь упевнено ввійшла у свої права (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

119 Прочитайте текст. Випишіть речення з одним головним членом.

Осінній вечір. Сіло за гору сонечко. Навколо тихо-тихо. Коли це з-за лісу лунає тривожний крик: курли, курли... Високо в небі летить табун лебедів. Чого кричать так тривожно?

Здається, вони щось забирають із рідної землі. Пригадалась мені казка, що її розповідала бабуса: коли відлітають лебеді, вони своїми крильми сіють на землі печаль...

А коли повертаються лебеді, що вони сіють крильми?

— Радість! (За В. Сухомлинським).

120 Прочитайте текст. Перебудуйте виділені речення так, щоб граматичні основи в них склалися з одного головного члена. Запишіть перебудовані речення.

Українська назва другого осіннього місяця не потребує жодних пояснень. Довколишні гаї вже одяглися в яскравий привабливий жовтогарячий колір з усіма його відтінками. Назва «жовтень» була відома з часів Київської Русі. **Ще цей місяць народ називав весільником. Селяни вже встигали зібрати врожай. Робота на полі, у городі завершена. Батьки одружували дітей. Це найбагатіша пора для весільних гулянь і вечорниць.**

Весела задача

На вербі вродило 27 грушок, а на сосні — 32 яблука. Андрійко зірвав 4 грушки та 2 яблука. Скільки грушок і яблук залишилося на обох деревах?

121

Запишіть 5–6 речень з одним головним членом про погоду в жовтні. Підкресліть граматичні основи.

122

Прочитайте загадки. Із словами-відгадками складіть і запишіть речення: а) з одним головним членом; б) з двома головними членами.

1. Восени народжуюся, повесні вмираю, своїм тілом землю взимку зігріваю. 2. Горя не знаємо, а гірко плачемо. 3. Влітку служить, а взимку зуби сушить.

123

Доберіть до поданих речень синонімічні за зразком. Запишіть їх.

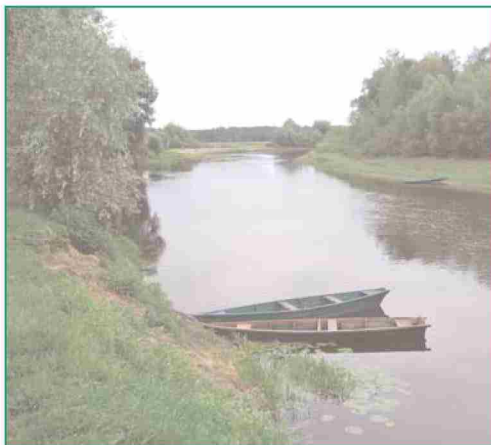
Зразок. Світить місяць. — Місячно. На небі — місяць.

1. Мені радісно. 2. Сходить сонце. 3. Гримить грім. 4. Надворі мороз. 5. Настає вечір. 6. Летить сніжок. 7. У класі запанувала тиша.

124

Прочитайте виразно уривок із вірша Л. Глібова «Журба». На основі тексту вірша й фотографії напишіть міні-твір (5–6 речень), у якому використайте речення з одним головним членом.

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.
Під гаєм в'ється річенька,
Як скло вода блищить;
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.
Край берега, у затишку,
Прив'язані човни;
А три верби схилилися,
Мов журяться вони, —
Що пройде liebe літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листячко —
І понесе вода.

§ 14 Види речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні). Окличні речення. Розділові знаки в кінці речення

Запам'ятаймо!

Види речень за метою висловлювання

Розповідні	Питальні	Спонукальні
висловлюють повідомлення, розповідають про щось	висловлюють запитання	висловлюють наказ, вимогу, заклик, прохання, побажання, пораду тощо
<i>Знову щедро сонце світить.</i>	<i>Знову сонце щедро світить?</i>	<i>Сонце, знову щедро світи!</i>

1. Прочитайте вірш. Випишіть розповідні та питальні речення.

Совість

Запам'яталося навік,
як вам у молодості, тату,
позичив грошей чоловік,
коли ви будували хату.

Якийсь мастак облудних справ
до вас лукаво зуби шкірить:
— А він розписку з тебе брав?
— Ні, він мені на слово вірить.

— Ну, слово то не штука дать —
в нім явна необов'язковість.
Тож грошей можна й не віддять...
А ви йому на це: — А Совість?!

Але до чого я веду?
Для нас чужі безчесні зиски,
бо Совість в нашому Роду
стократ цінніша від розписки.

Д. Білоус

2. Які розділові знаки можуть стояти в кінці розповідного речення?

126 Про який розділовий знак ідеться у вірші Д. Білоуса? Запишіть 3–5 речень із цим знаком.

Маленька, менша від мачини,
ні з ким не стану на борню.
А при читанні, коли треба,
й людини мову зупиню.

127 Прочитайте вірш-загадку Д. Білоуса та поясніть уживання знака питання. Наведіть власні приклади.

Він після речення, цитати
вмостився, схожий на гачок.
Всіх нас примушує питати,
а сам ні пари з уст — мовчок.
Що це таке?

Запам'ятаймо!

Питальні речення здебільшого починаються словами: *де, коли, куди, хіба, хто, чи, що, як, яка, яке, який, які*. У питальному реченні більшою силою голосу (інтонацією) виділяється одне слово, допомагаючи тим самим зрозуміти, що цікавить мовця.

Наприклад

Ти із задоволенням ходиш до школи?
Ти із задоволенням ходиш до школи?
Ти із задоволенням **ходиш** до школи?
Ти із задоволенням **ходиш до школи**?

128 Прочитайте, виділяючи голосом (інтонаційно) різні слова кожного речення.

Хто першим веде маленького учня у світ знань?
Ти сьогодні чергуєш?

Усміхнімось!

— Який твій улюблений предмет? — запитує вчитель.
— Телевізор, — відповідає учень.

1. Прочитайте текст, переписіть. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання.

Бути гостинним господарем — велике мистецтво. Що потрібно знати, щоб друзям і знайомим було приємно бувати у вашому домі?

Насамперед в оселі має бути прибрано. Не забудьте, до речі, і про свій зовнішній вигляд. Щоб гості не нудьгували, варто організувати цікаві розваги. А коли у вас чомусь зіпсувався настрій? Звичайно, гості не повинні цього помітити.

Приділяйте однакову увагу всім присутнім. Наостанок не забудьте подякувати за приємно проведений час.

2. При нагоді скористайтеся правилами гостинності.

Усміхнімось!

- Ти вже повчив уроки? — запитує бабуся Сергійка.
- Якщо йти до магазину, то ще ні, а якщо гуляти, то вже!
(Н. Кузьменко)

Запам'ятаймо!

Види речень за емоційним забарвленням

Неокличні	Окличні
вимовляються без вираження особливих емоцій. <i>Перед тим, як виконувати домашнє завдання, необхідно провітрити кімнату.</i>	вимовляються з підвищеною інтонацією, емоційно. <i>Сідаєш за домашнє завдання — провітри кімнату!</i>

1. Прочитайте речення. Визначте їх види за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Порівняйте інтонацію неокличних й окличних речень.

Настали канікули.
Ти прочитав книжку?
Вчися поважати думку іншого.

Настали канікули!
Ти вже прочитав книжку?!
Вчися поважати думку іншого!

2. За зразками поданих речень складіть і запишіть власні висловлювання.

- Випишіть із підручника з української літератури по три розповідні, питальні та спонукальні речення.

1. Відгадайте загадку.

Що за знак — стрункий, мов спис,
він над крапкою завис,
спонука до поклику.
Хто ж бо він? — ...

Д. Білоус

2. Розкажіть про власні успіхи в школі на цьому тижні, використовуючи окличні речення. Два з них запишіть.

Усміхнімось!

Ух і Ох

Ми на груші —
Ух!
Раптом чуєм
Гух!
Потім тільки
Гець!

Що воно за
Грець!
Подивились:
Ох!
То ми долі
Вдвох!

Г. Бойко

Спишіть текст, розставляючи на місці смайликів (😊) розділові знаки. Поясніть свій вибір.

Столиця Київської Русі за часів Ярослава Мудрого була одним із найбільших міст Європи. Населення Києва становило 50 тисяч мешканців, Новгород — 30 тисяч, Володимира Великого — 20 тисяч; європейських міст: Страсбурга — 20 тисяч, Лондона — 35 тисяч 😊

Князь Ярослав Мудрий відомий як творець законів 😊 Під час його князювання було створено перший на Русі збір законів «Руська правда» 😊 Багато великих і добрих справ зробив для Києва та держави князь Ярослав 😊 І що ж заповіла ця мудра людина своїм нащадкам 😊 Ось його слова: «А ви, сини мої, живіть між собою в любові, бо всі ви брати від одного батька й однієї матері 😊 І якщо будете жити в любові між собою, і Бог буде з вами, і підгорне під вас ворогів ваших, будете мирно жити» 😊

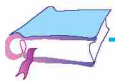
§ 15 Другорядні члени речення

Прочитайте уривок із вірша. Знайдіть у ньому назви другорядних членів речення.

Другорядні теж важливі члени речення,
тут вони не для прикраси, не для клечання.
Думку можуть (помічав це, безумовно, ти)
пояснити, уточнити і доповнити.
Поділяються, напевне, неспроста вони
на означення, додатки і обставини.

Д. Білоус

Запам'ятаймо!

Другорядні члени речення — **додаток, означення, обставина**. Вони пояснюють головні члени речення та залежать від них.

Речення, що складається тільки з граматичної основи, називається **непоширеним**. **Наприклад:** Місто спить.

Речення, у якому є другорядні члени, називається **поширеним**. **Наприклад:** Спить натомлене місто.

Додаток	Означення	Обставина
означає предмет	називає ознаку предмета	називає ознаку дії (місце, час, причину, мету, спосіб)
Питання		
кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?	який? чий? котрий?	де? куди? звідки? коли? чому? як? з якою метою?
Підкреслення		
----- (пунктирна лінія)	~~~~~ (хвиляста лінія)	----- (риска, крапка)
Приклади		
Я милуюся (чим?) каптанами (під чим?) під травневим дощем.	Місто (яке?) Чернігів розташоване (на яко- му?) на правому бе- резі Десни.	Школярі (коли?) навесні поїхали (ку- ди?) на екскурсію (куди?) до Умані.

135

Спишіть текст. Підкресліть головні й другорядні члени речення, ставлячи до кожного члена речення питання за зразком.

Зразок. На мальовничих берегах Дніпра розкинувся Київ.

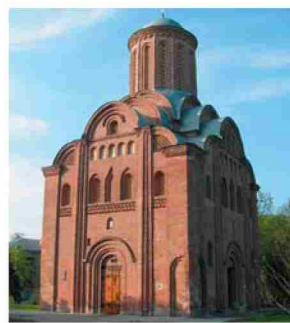
1. Київ (що зробив?) розкинувся.
2. Розкинувся (де?) на берегах.
3. На берегах (чого?) Дніпра.
4. На берегах (яких?) мальовничих.

Київ — найдавніше й найвідоміше українське місто. Воно побудоване дуже давно. Про Київ згадують у своїх книжках

греки. Колись грецькі купці приїздили на береги Дніпра торгувати.

- 136** Спишіть текст. Визначте, у яких відмінках стоять підкреслені додатки.

На правому березі Десни розкинулося стародавнє місто Чернігів. Воно засноване в сьомому столітті. Чернігівці та гості міста милуються його Спаським і Борисоглібським соборами, Іллінською і П'ятницькою церквами.

- 137** 1. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова стояли б у називному та знахідному відмінках однини.

Край, місто, село.

2. Визначте, якими членами речення виступають подані слова.

Усміхнімось!

- 138** 1. Спишіть вірш. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

Бузина і дядько

Звисока усім киває
На городі бузина.
Не чіпай її, бо має
Дядька в Києві вона.

П. Ларін

2. Що означає вислів «На городі бузина, а в Києві дядько»?

- 139** 1. Спишіть текст. Підкресліть означення.

Назву міста Житомир пов'язують з давньою легендою про дружинника київських князів. У дев'ятому столітті воїн, якого

звали Житомир, заснував на високому березі річки Кам'янки, притоки Тетерева, поселення. Відтоді й веде свій лік місто Житомир. У часи монгольської навали місто було доценту зруйноване. Та Житомир знову постав у новій красі.

2. Визначте, якими частинами мови виражені означення.

140 1. Спишіть текст, поставивши слова в дужках у потрібних відмінках.

У тринадцятому столітті галицько-волинський князь Данило заснував місто на (річка Полтва) і назвав його (ім'я) сина Лева. З (Високий Замок) видно всю панораму Львова.

2. Підкресліть означення.

141 Випишіть із тексту обставини, вказавши, якими частинами мови вони виражені. Поясніть правопис прислівників.

Одеса — південні морські ворота держави. Місто розташоване на північно-західному узбережжі Чорного моря. Чудова морська гавань та архітектура Одеси завжди приваблювали туристів. Багато їх приїждить навесні та влітку.

142 Напишіть коротку розповідь про своє рідне місто чи село. Підкресліть у реченнях головні та другорядні члени.

143 Складіть речення за схемами.

1. _____ = = = = .
2. ~~~~~ _____ = = = = - - - - - .
3. - - - - - _____ = = = = - - - - - .
4. _____ - - - - - = = = = ~~~~~ - - - - - .

144 1. Прочитайте текст. Перекажіть. Як зміниться зміст тексту, якщо ви не будете використовувати в реченнях означень?

А якого кольору слова?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й саме це слово зеленого кольору. Вимовляю слово «мама» — і ввижається мені добра її усмішка, каре іскристе мерехтіння в очах, ласкаве звучання голосу. Жоден колір, либонь, не пов'язується з її образом, тільки

здається, наче сяє чимось золотистим від очей, вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук — і за всім цим щемко постає слово «рідна», яке, здається, саме зовсім позбавлене кольору, а тільки дороге воно, ніжне, хвилююче, мов усі кольори разом узяті.

А слово «осінь» — жовте, бо восени дозрівають усі грушки в нашому садку, всі яблука. Спершу вони світяться поміж листям молодесеньким жовтим полум'ям, потім починають потроху падати на землю, згодом усе рясніше... А одного дня залишається на гіллі саме тільки жовте, недогоріле листя.

Слово «осінь» туге й жовте, наче віск.

Слово «пролісок» — біле, і чомусь од нього пахне сніжком, який починає танути, і гострою весняною землею, і торішнім перепрілим листям. Слово «зозуля» якесь ніжне, зелененьке, мов пух на вербах, бо коли зозуля починала кувати в цьому році, то зелень на деревах була молода й свіжа, а вербовий цвіт опадав на воду, і здавалось, що вода зацвіла ніжним смарагдовим пушком.

Над подвір'ям пролетіла ворона, пронесла в дзьобі галузку, я подумав, що то вона понесла своє чорне слово. Бо слово «ворона» — чорне (За Є. Гуцалом).

2. До одного з фрагментів тексту підготуйте малюнок.

1. Спишіть текст. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

Язык до Києва доведе

Столиця Київської Русі Київ була відома своїми церквами й монастирями, палацами та бібліотеками. Сюди йшли люди вчитись і молитися, служити й торгувати. Далеко за межами держави лунала слава про Київ. До нього можна було дійти, навіть не знаючи дороги, а тільки розпитавши про неї.

2. Поясніть значення вислову «Язык до Києва доведе».

§ 16 Речення з однорідними членами

Запам'ятаймо!

Однорідними можуть бути підмет, присудок і другорядні члени речення. Однорідні члени речення вимовляються з перелічувальною інтонацією.

Наприклад: Під березами росли сироїжки, грузді, лисички. Веселка утворюється, міниться, вигає барвами.

У городі бабуся садила картоплю, капусту, огірки, цибулю, квасоллю.

Серед зелених луків текла повновода, глибока, але тиха й ласкава річка.

Вранці, удень і увечері чути пташині серенади в міських парках.

146 Спишіть текст, знайдіть однорідні члени речення, підкресліть їх.

Іван Петрович Котляревський народився і творив у Полтаві. Його «Енеїда» і «Наталка Полтавка» досі полонять читача іскрометним гумором. Із Полтавою пов'язане життя і Панаса Мирного, і Юрія Кондратюка, й інших відомих людей.

147 Прочитайте текст. Визначте, якими членами речення є однорідні члени.

Тернопіль розташований на річці Серет. За легендою, назва міста походить від назви тернового поля. Стара українська архітектура збережена в таких пам'ятках, як Старий Замок, Воздвиженська церква, церква Різдва Христового. У місті бували Іван Франко, Василь Стефаник, Микола Лисенко.

148 Складіть і запишіть по одному реченню з однорідними підметами, присудками, додатками, означеннями, обставинами.

Запам'ятаймо!

Між однорідними членами речення ставимо коми, якщо:

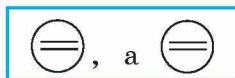
1) однорідні члени не з'єднані сполучниками.

Наприклад: Київ, Черкаси, Запоріжжя, Херсон розташовані на берегах Дніпра.

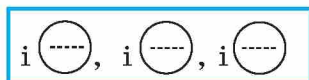
2) однорідні члени з'єднані сполучниками *а*, *але*, *та* (у значенні *але*).

Наприклад: Цього літа ми мандрували в Карпатах, а не ди-
вилися на ці чудові гори по телевізору.

3) однорідні члени з'єднані повторюваними сполучниками *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*.

Наприклад: Улітку ми відвідали і Феодосію, і Ялту, і Судах.

Якщо між двома однорідними членами речення стоїть неповторюваний сполучник *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*, кому між ними не ставимо.

Наприклад: Суми розташовані на берегах Псла та Сумки.

149

Спишіть текст, розставте розділові знаки між однорідними членами речення.

Там, де сходяться річки Харків Лопань та Уда, постало місто Харків. У ньому жили працювали і Г. Квітка-Основ'яненко і П. Гулак-Артемовський і П. Грабовський. Тепер це — один із найбільших індустріальних наукових і культурних центрів країни. Харків славиться бібліотеками. Так, наприклад, Харківська наукова бібліотека імені Володимира Короленка — друга в Україні за кількістю книжок. Щорічно до бібліотеки надходить до сімдесяти тисяч документів (книжок журналів газет електронних документів тощо).

150

Випишіть із підручника української літератури 5 речень з однорідними членами. Поясніть розділові знаки.

151

Виберіть речення, у якому правильно розставлені розділові знаки між однорідними членами.

1. Молоді листочки з'явилися на березі, клені, липі.
2. На весняному небі пливли рожеві білі сіруваті хмарки.
3. Першими з'явилися підсніжники, крокуси, і проліски.
4. У неділю ми збиралися піти, або в кіно, або в театр, або на виставку.

152 Знайдіть у тексті однорідні члени речення.

Питається, звідкіль я прийшов та що знайшов. Ходив я десь-то та знайшов дещо, та коли я що або абощо, то нехай мені абищо. От що, а не то що, а ви кажете, що я там що чи абищо! Нехай мені бозна-що, коли збрехав що про що або нащо!

153 Прочитайте віршовані рядки. Відновіть розділові знаки між однорідними членами речення. Спишіть.

1. Я чую рідну мову українську
На вулицях майданах і вітрах (*Г. Булах*).
2. У мові пісенній — і радість і щастя (*В. Вихрущ*).
3. В кожній мові — квітіння конвалії
Гуркіт грому і гомін діброви (*М. Єременко*).
4. Мово рідна!.. Без тебе кругом
Зачужіли і небо і води (*Й. Дудка*).

154 1. Прочитайте прислів'я та поясніть їх значення.

1. Багато знай та ще й питай. 2. Голкою та плугом хата стоїть. 3. Карасі та зайці заведуть у старці. 4. Упертість та труд усе перетруть. 5. Учителя та дерево пізнають із плодів. 6. Сидячи й лежачки заробила сережечки.

2. Побудуйте схеми речень з однорідними членами (зразки схем дивіться в рубриці «Запам'ятаймо!» с. 68–69).

155 1. Спишіть текст, доповнюючи речення однорідними членами. Потрібні за змістом слова добирайте з довідки.

Термітник-кондиціонер

Коли в нашому помешканні стає душно, ... , умикаємо кондиціонер. А що в такій ситуації роблять винахідливі й ... терміти? Вони будують велетенські, ... гнізда. І ці гнізда такі великі, що тільки в надземній їх частині може вміститися слон або ... . А складні й ... лабіринти ходів ведуть ще й під землю. Саме гніздо є природним охолоджувачем, ... Спочатку повітря вузькими коридорами спускається до глибоких, ... підвалів. Звідти з випарами води піднімається до «великого холоу», що розташований у верхній частині гнізда. Там воно нагрівається до потрібної температури, і тільки потім поширюється по всіх «кімнатах».

Особливо глибокі лабіринти ходів у термітів, які мешкають у пустелі Сахара. Щоб забезпечити доступ вологи в гніздо, термітам доводиться «копати колодязі», ... в землю до сорока метрів (Із журналу «Професор Крейд»).

Довідка: громіздкі, верблюд, заплутані, гаряче, кондиціонером, заглиблюватися, кмітливі, темних.

2. Як змінився доповнений вами текст? Яку роль виконують у реченнях однорідні члени?

§ 17 Узагальнювальне слово при однорідних членах речення

156

Використовуючи малюнки, доберіть слова до поданих узагальнювальних назв: *птахи, тварини, квіти*.

Запам'ятаймо!

Однорідні члени речення можна об'єднати спільною назвою — **узагальнювальним словом**. Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени.

Наприклад: Летять великі птиці: орли і соколи, зозулі і шпаки (Б. Грінченко). Слово *птиці* — узагальнювальне, виконує роль підмета.

157

Доберіть до кожної з поданих груп слів спільну назву (узагальнювальне слово).

Десна, Дніпро, Рось, Сула.

Верба, дуб, каштан, клен, липа.

Маслюк, опеньок, підберезник, сироїжка.

Запам'ятаймо!

Узагальнювальне слово може стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. Тоді між узагальнювальним словом і однорідними членами речення ставимо двокрапку.

Наприклад: У червні садок прикрашали барвисті квіти: півонії, півники, ромашки, маки.

Між узагальнювальним словом і однорідними членами речення можуть стояти інші члени речення. Тоді двокрапку ставимо перед першим однорідним членом речення.

Наприклад: Усе було в холодному затінку: сад, степ, двір (Ю. Мушкетик).

Узагальнювальне слово може стояти після однорідних членів речення. Тоді між однорідними членами речення та узагальнювальним словом ставимо тире.

Наприклад: Яскраву зелену траву, різнобарвні лугові квіти, купці верболозу — усе це можна побачити на картинах Степана Васильківського.

1. Складіть і запишіть речення з поданими групами слів (однорідними членами речення — назвами предметів живої природи) та узагальнювальними словами. Зверніть увагу, що названі рослини, тварини та птахи занесені в Червону книгу.

Конвалія, пролісок, ряст, сон-трава (квіти).

Зубр, лось, олень (тварини).

Лебідь, пугач, чорний лелека (птахи).

2. Що вам відомо про Червону книгу? Поміркуйте, чому потрібно берегти природу.

1. Спишіть текст, поясніть уживання розділових знаків. Числівники запишіть словами.

У Києві є 46 заповідних територій: парки, ботанічні сади, дендрологічний парк, зоопарк. Місто прикрашають понад 165 тисяч видів різних дерев: каштанів, беріз, тополь, кленів. На бульварах, алеях, у скверах столиці України росте безліч квітів: троянд, тюльпанів, жоржин, айстр, маргариток.

2. Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальне слово стояло після однорідних членів. Запишіть речення.

- Складіть речення про живу природу. Уведіть у них однорідні члени речення за поданими схемами, де УС — узагальнювальне слово.

УС: —, —, —

—, — і — — УС

УС: — і —

— або — — УС

УС: і —, і —, і —

—, —, — — УС

Це цікаво!

1. Прочитайте уривок із вірша. Зверніть увагу на кому, що стоїть перед першим єднальним сполучником *і*.

Любіть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну інохідь коня.

Л. Костенко

Кома перед першим єднальним сполучником *і* в цьому вірші відіграє особливу роль. Вона разом із сполучником підсилює значення кожного слова, увиразнює думку автора. Два подібні за звучанням слова *травинка* та *тваринка* — назви двох різних світів, рослинного та тваринного. Ми маємо замислитися про долю всього живого на нашій землі.

Усміхнімось!

2. Спишіть уривок вірша, підкресліть однорідні члени речення.

— Тату, я зловив ведмедя!
— То веди його сюди.
— Не ведеться-бо!
— То держи його.
— Не держиться-бо!
— То пусти його.
— Він мене не пускає!

Народна творчість

- Спишіть текст, розставляючи розділові знаки, підкресліть однорідні члени речення й узагальнювальні слова.

Природа — чудодійне джерело яке живить людину. Однак нам доводиться багато працювати обробляти ґрунт добувати корисні

копалини прокладати дороги. Ми вміємо вже запускати ракети створювати нові моделі автомобілів і вдосконалювати комп'ютери. Та це не завжди безболісно для природи. Вона потребує уваги захисту й розумного ставлення.

163 1. Прочитайте народну байку.

Ходила свиня лісом, годувалася жолудями з великого дуба. Наїлася жолудів і почала підривати корінь у дуба.

— Нащо ти риєш? — каже дуб. — Там моє коріння: як підриєш, то я засохну.

— То й сохни! — відказує свиня. — Хіба мені що? Мені аби жолуді!

— Та жолуді ж із мене! — каже дуб.

А свиня не слухала й щодня рила під дубом яму, аж поки дуб не засох.

2. Поясніть головну думку байки. Свої міркування запишіть, використовуючи речення з однорідними членами.

164 Спишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. У річках ставках та озерах України водиться така риба короп карась лящ плітка окунь судак лин щука й сом. 2. У густих дібровах справжнє пташине царство зяблики дрозди зорянки синиці солов'ї. 3. А в лісах можна зустріти хижаків лисицю вовка ласку тхора.

165 1. Напишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «Ліси мої, гаї мої священні!» (Л. Костенко).

2. Доберіть до узагальнювального слова *ліс* вужчі поняття.

§ 18 Звертання. Роль звертань у реченні

Запам'ятаймо!

Звертання називає того, до кого звертаються.

Наприклад: Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко! (Народна творчість).

Звертання не є членом речення.

Звертання може бути *непоширеним* і *поширеним*, якщо при ньому є пояснювальні слова.

Наприклад: Молодий козаче, чого зажурився? (*Народна творчість*).

Звертання може стояти на початку, у середині та в кінці речення.

Звертання відокремлюється комами. На початку речення звертання може відокремлюватися знаком оклику, якщо вимовляється з окличною інтонацією.

В українській мові звертання має форму кличного відмінка.

166

Розгляньте малюнок. Відтворіть можливі форми звертання між членами родини.

167

1. Прочитайте речення, знайдіть звертання, обґрунтуйте розділові знаки. Наведіть приклади поширених і непоширених звертань.

1. Коли́ш мене, бабко, коли́ш, куплю тобі калач за гріш. 2. Ой спи, діду, до обіду, спечу коржик із посліду. 3. Ой ти, зайку, наш зайку, віддай нам ти тую ляльку для синочка на забавку (*Народна творчість*).

2. Прочитайте. Випишіть звертання.

— Ой ковалю, ковальочку,

Підкуй мені чобіточки!

— Почекай-но, Іваню,

Нехай вугля розпалю.

— Куй, куй чобіток,

Подай, діду, молоток.

Не подаси молотка —

Не підкую чобітка.

Народна творчість

168

Складіть речення, використавши подані слова як звертання, що стоять на початку, у середині та в кінці речення.

Сергій, батько, друг, козак.

Пригадаймо!

Іменники на зразок *мама, Микола, Катря, Марія, бабуся* (із закінченнями *-а, -я* в називному відмінку) в кличному відмінку мають такі закінчення:

- о *мамо, Миколо, Ларисо, подруго;*
- е *Катре, зоре, земле, пісне;*
- є *Маріє, Надіє, Соломіє, мріє;*
- ю *бабусю, матусю, Олю, Ганнусю.*

Іменники на зразок *тато, Богдан, хлопець, лікар, водій* (із нульовим закінченням і закінченнями *-о, -е* в називному відмінку) в кличному відмінку мають такі закінчення:

- у *тату, сину, товаришу, дядьку;*
- е *Богдане, хлопче, друже, брате;*
- ю *лікарю, водію, секретарю, учню.*

Іменники на зразок *ніч, радість, Любов, осінь* (із нульовим закінченням у називному відмінку) в кличному відмінку мають таке закінчення:

- е *ноче, радосте, Любове, осене.*

1. Спишіть. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Чорногузе, дядьку,
Зроби мені хатку,
І ставок, і млинок,
І цибулі грядку!
2. Мавко, мавко,
Ось тобі полинь,
А мене покинь.
3. Дощику, дощику,
Припечи, припечи,
А я буду у куточку
На печі, на печі.

Народна творчість

2. Випишіть іменники, що мають форму кличного відмінка. Поясніть їх закінчення.

Складіть речення з поданими звертаннями, щоб вони стояли на початку, у середині й у кінці речення.

Соловейку. Мій рідний краю. Шановна громадо. Любі друзі.

171 Вивчіть скоромовку, назвіть звертання.

Мудра Марина журила Мартина: «Ти, Мартине, не мартинь, Мартинові жарти кинь!»

172 Складіть і запишіть речення, у яких подані слова є: а) звертанням; б) другорядними членами речення; в) головним членом речення.

Дитина, мова, пісня, світ.

173 1. Напишіть листівку-запрошення для друзів на свій день народження за зразком.

Зразок

Дорога Марічко!

У цей незабутній день мені буде сумно без тебе смакувати святковим тортом, морозивом, переглядати улюблені мультики. Я так хотів би (хотіла б) бачити поруч справжнього друга.

Чекаю на тебе 23 жовтня о 15-00 за адресою: вул. Короленка, 12, кв. 129.

2. Перетворіть жартівливий текст запрошення на серйозний, офіційний.

174 Розгляньте малюнки. Використовуючи звертання, складіть і розіграйте за одним із них діалог. Запишіть репліки цього діалогу.

§ 19 Ознайомлення з найуживанішими вставними словами

175

Прочитайте речення. З'ясуйте, що виражають виділені слова. Поясніть, яких відтінків набуває завдяки їм висловлена в кожному реченні думка.

Жовтий і блакитний кольори є символами життя та миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **напевно**, символами життя та миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **безперечно**, символами життя та миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **на мою думку**, символами життя та миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **як відомо**, символами життя та миру.

Запам'ятаймо!

Вставні слова — це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

Вставні слова можуть виражати різні відтінки почуттів мовця.

Вставні слова не є членами речення.

На письмі вставні слова виділяються комами.

Розгляньте схеми, у яких вставні слова (ВС) стоять у середині, на початку та в кінці речення.

Гербу України, справді, понад тисячу років.

початок речення , **ВС** , кінець речення .

Справді, Гербу України понад тисячу років.

ВС , кінець речення .

Гербу України понад тисячу років, справді.

початок речення , **ВС** .

Найуживаніші вставні слова

Що виражають	Вставні слова	Приклади
Упевненість	звичайно, безперечно, безумовно, справді	<i>І справді, Земля кругла, як глобус.</i>
Невпевненість	очевидно, здається, може, мабуть, певно	<i>Здається, сад повесні завітас на щастя усім і добро (Л. Забашта).</i>
Різні почуття	на щастя, на радість, дивна річ, на жаль, на біду, на сором, що й казати	<i>На щастя, тихий вечір йде (Б. Лепкий).</i>
Джерело повідомлення	по-моєму, кажуть, гадаю, як відомо, за словами...	<i>Кажуть, Балтійське море вимиває шматки буриштину.</i>
Порядок викладу думок	по-перше, по-друге, по-третє, отже, наприклад, нарешті	<i>Літо бабине вгорі, отже, осінь на порі (О. Пархоменко).</i>
Увічливість	вибачте, будь ласка, прошу вас, дозвольте, якщо ваша ласка, даруйте	<i>Будь ласка, зупиніть на наступній зупинці (прохання в транспорті).</i>

1. Прочитайте текст. Випишіть речення зі вставними словами.

Національний прапор України — це жовто-блакитний стяг. Він, як відомо, має досить давнє походження. Ці два кольори на гербах і прапорах нашого славного народу використовували, безперечно, не лише за часів козацької вольності, а й за княжої доби.

2. Поясніть, що виражають вставні слова.

Спишіть текст, увівши в речення замість крапок відповідні вставні слова з довідки.

Чому саме жовтий і блакитний кольори вибрали українці для свого прапора?

Жовтий колір — це ... колір пшеничної ниви, ... колір зерна, що дарує життя всьому сущому на землі. Жовтий колір — ще ... колір жовтогогарячого сонця, без лагідних променів якого ... не дозрів би, не заколосився б життєдайний хліб.

А блакитний, синій колір про що нам говорить? Це ... колір ясного, чистого, мирного неба. Це ... колір цариці-води.

Тому ... народ України вибрав поєднання жовтого й блакитного кольорів для свого національного прапора.

Довідка: по-перше, по-друге, безумовно, мабуть, звичайно, справді, безперечно.

178 Спишіть текст, виділяючи вставні слова комами.

Золотий тризуб на блакитному тлі як символ влади — дуже давній знак. Його використовували ще за часів Київської Русі. Отже нашому гербу понад тисячу років.

Дивна річ чому саме тризуб вважають гербом України? Мабуть тому, що число «три» завжди вважали числом казковим, чарівним. А ще можливо в тризубі відображено триєдність життя: батько — мати — дитина. Вони символізують силу, мудрість і любов.

Це цікаво!

Деякі слова бувають лише вставними: *мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, отже.*

Не бувають вставними слова: *навіть, майже, приблизно, принаймні, особливо.*

Бувають вставними словами або членами речення: *правда, кажуть, може, здається, на щастя.*

179 Складіть і запишіть речення за зразком, у яких подані слова виступали б то вставними, то членами речення.

Зразок. Ця байка вам в пригоді, може, стане (Л. Глібов).

Сірий вовк може бігти зі швидкістю до 90 км за годину.

Здається, кажуть, може, на щастя.

180 Спишіть текст. Вставні слова підкресліть.

Національний гімн України — це, як відомо, урочиста пісня, символ нашої державної єдності. Запам'ятайте, його написали поет Павло Чубинський і композитор Михайло Вербицький понад століття тому. На превеликий жаль, у народній пам'яті збереглася тільки одна поезія Павла Чубинського, та, на щастя, саме вона припала до серця всім українцям.

Це цікаво!

Є в українців урочисті, величні пісні. Їх співають і слухають, як і Державний гімн України, стоячи. Це «Молитва за Україну», «Ой у лузі червона калина» і відома пісня на Шевченкові слова «Рече та стогне Дніпр широкий».

181 Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово називається *вставним*?
2. Яку роль відіграють вставні слова в реченні?
3. Які розділові знаки ставляться при вставних словах?
4. Чи є вставні слова членами речення?

1. Прочитайте текст. Знайдіть у реченнях вставні слова. Ви помітили, що всі вони не відповідають змісту речень. Замініть вставні слова відповідно до змісту речень.

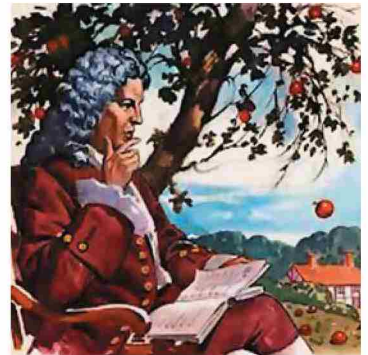
Англійський фізик Ньютон, як повідомила метеослужба, ще з дитинства мав корисну звичку — гуляти на свіжому повітрі. Телевізор, будь ласка, ще не винайшли, тому часу він мав, на жаль, досталь.

— По-перше, непоганий хлопець цей Ньютон, — говорили сусіди. — Але, по-друге, чому він увесь час тиняється на вулиці без діла?

— Як це без діла?! — здивувався Ньютон. — Я, бувало, думаю!

— Тоді скажи: чому яблуко падає не вбік чи вгору, а просто донизу — на землю?

Ньютон, на диво, погуляв ще трішечки, відпочив і відкрив закон всесвітнього тяжіння.

2. Запишіть виправлений текст.

1. Прочитайте текст.

Як зберегти поставу

Вісім із десяти школярів мають порушення постави. Це наслідок неправильного тривалого сидіння за партою. Щоб переконатися в цьому, достатньо поглянути на дітей у шкільному коридорі: майже всі сутуляться, у багатьох випинаються лопатки, опущені плечі.

Причини сутулості зрозумілі: учні не стежать за правильною поставою, коли сидять за партою. Результат сумний: при сильному

відхиленні грудного відділу хребта лікарі діагностують кіфоз («горб»), а при викривленні вбік — сколіоз.

Учні швидко втомлюються й відчувають напруження в спині та попереку. Щоб цього не сталося, необхідно дотримуватися певних правил. За партою потрібно сидіти прямо, не навалюючись на неї. Вона має відповідати зростові учня. Ступні мають стояти на підлозі. Спина — спиратися на спинку стільця. Руки потрібно тримати на парті, а голову — прямо.

2. Складіть і запишіть на основі поданого тексту поради для молодших школярів, як зберегти поставу. Використайте вставні слова.

§ 20 Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком

Запам'ятаймо!

За будовою речення поділяються на прості та складні. Просте речення має одну граматичну основу. Складне речення містить дві або більше граматичних основ.

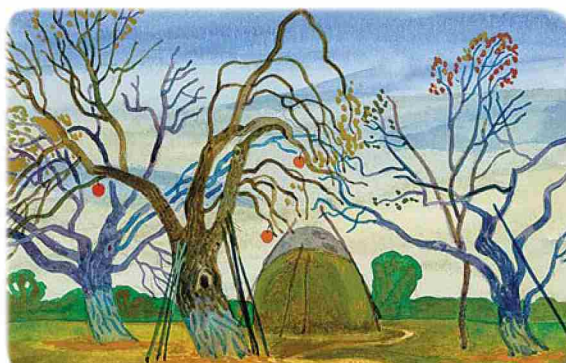
Порівняйте

Природа налаштовується
на зимовий спочинок.
(Просте речення, бо має
одну граматичну основу).

Останній місяць осені має
нестійкий характер, ліс
стає незатишним, природа
налаштовується на зимовий
лад. (Складне речення, бо
має три граматичні основи).

Прості речення, що входять у складне, поєднуються:

- а) сполучниками *і(й), а, та, але, зате, щоб, тому що*;
- б) словами *коли, який, де*;
- в) інтонаційно, без сполучників.

Між частинами складного речення ставиться кома.

Наприклад: Садок був уже пожовклий, товстий шар зовсім жовтого листа лежав долі. Повітря було повне вогкості, і дощ мов збирався щохвилини (Б. Грінченко).

184

Прочитайте текст. Випишіть складні речення.

Листопад — одинадцятий місяць року й останній місяць осені. У листопаді незатишні, непривітні парки, сквери, бо осінні дощі й вітри гуляють у них. Природа завмирає, і все навколо чекає зими.

185

Спишіть вірш. Підкресліть головні члени в складних реченнях.

Як швидко літо пролетіло!

Як швидко літо пролетіло!	Вітрець не віє вже тепленько, —
Прийшла осіння пора,	Жене понурії хмарки.
Немов на крилах полинуло	Посох горошок на городі,
Кохане літечко з двора!..	Мачок вже цвіт давно згубив,
Садок марніє потихеньку,	Високий соняшник на грядці
Пожовклі падають листки,	Журливо голову схилив.

Олена Пчілка

186

1. З кожної пари простих речень утворіть складні. Запишіть їх. Підкресліть головні члени речення.

1. Листопад в Україні не завжди збігається з початком падолисту. Така назва більше пасувала б жовтню.

2. За часів Київської Русі листопад називали груднем. Сучасний грудень мав назву студень.

3. У листопада напхвату і віз, і сани. Листопад — вересню онук, жовтню — син, а зимі — рідний брат.

2. Поясніть, як ви розумієте народні вислови про листопад.

187

Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Запишіть складні речення, підкресліть у них головні та другорядні члени речення.

На восьме листопада припадає день святого Дмитрія. Це свято здавна шанували в народі, оскільки воно завершувало хліборобський рік. За народними уявленнями, цей святий замикає землю й надає зимі право господарювати на ній. Ключі він тримає при собі, доки за ними не приїде верхи на білому коні весняний Юрій (шостого травня — день святого Юрія). За цим днем у давнину визначали, якими будуть літо та зима, урожай, приплід худоби (За В. Скуратівським).

188

1. Чому народ склав такі прислів'я про останній місяць осені?

Листопад стелить землю листям, а грудень — снігом.

Листопад уриває дні, а накликає ночі.

Листопадовий день — із заячий хвіст.

У листопаді голо в саді.

Листопад — не лютий, проте питає, чи одягнутий, чи взутий.

2. Складіть і запишіть невеликий твір про листопад, використовуючи схеми речень.

_____, а _____.

_____, але _____.

_____, і _____.

з якою метою?

_____, щоб _____.

коли?

_____, коли _____.

Довідка: _____ — частина складного речення;

_____ — частина складного речення, до якої можна поставити питання від іншої частини.

189

Прочитайте слова, правильно наголошуючи їх.

а́ра́хіс

до́бу́ток

ле́гкий

но́вий

па́рте́р

по́друга

по́милка

то́нкий

ці́лий

ви́падок

кіломе́тр

літо́пис

оди́на́дцять

пі́знання

По́лта́вщина

предме́т

ху́тро

чоти́рна́дцять

горо́бина

озна́ка

при́ятель

одна́ковий

спі́на

гурто́житок

190

Запишіть казку з журналу «Пізнайко», замінивши малюнки словами. У складних реченнях підкресліть граматичні основи, визначте, якими частинами мови вони виражені.

Таємниця старого млина

Жив собі , і був у нього . Та ніколи жоден із зерном не під'їжджав до .

А млин чомусь працював тільки , і тоді густі закривали його. От одна намовила підгледіти, що ж меле насправді. І коли пішов у по ,   прокралися до й побачили чотири величезних . В одному було повнісінько , у другому — та , у третьому — безліч , а в четвертому — .

Зрозуміли , що той чарівний, а звать **Р**   ^{і=и} “.

191

1. Прочитайте текст. Підготуйте письмовий переказ, використовуючи прості та складні речення.

Красиві слова і красиве діло

Серед поля стоїть маленька хатка. Її побудували, щоб у негоду люди могли сховатися й пересидіти в теплі.

Одного разу серед літнього дня захмарило і пішов дощ. А в лісі в цей час було троє хлопців. Вони сховалися в хатинці й дивилися, як з неба ллє мов з відра.

Коли це бачать, до хатинки біжить ще один хлопчик, незнайомий. Мабуть, з іншого села. Одежа на ньому мокра як хлющ. Він тремтить від холоду.

І ось перший з тих хлопців, що сиділи в сухому одязі, сказав: — Як же ти змок на дощі! Мені жаль тебе...

Другий теж промовив красиві слова:

— Як страшно опинитися в зливу серед поля. Я співчуваю тобі...

А третій не промовив жодного слова. Він мовчки зняв із себе сорочку і дав її змоклому хлопчикові. Той скинув мокру сорочку й одягнув суху.

Гарні не красиві слова. Гарні красиві діла (В. Сухомлинський).

2. Порівняйте свій переказ із поданим текстом. Зверніть увагу, що та сама думка може бути висловлена простим або складним реченням.

Прочитайте текст. Перебудуйте якомога більше простих речень у складні. Запишіть новий варіант тексту.

Фізична культура традиційна для українців. За давніх часів фізичні вправи були частиною українських обрядів. З часом вони перетворились у рухливі ігри й танці. Найпоширеніші українські народні танці: «Гопак», «Козачок», «Метелиця», «Аркан».

Граючи в рухливі ігри й танцюючи, ви зміцнюєте м'язи. Заняття танцями сприяє тренуванню гнучкості й рухливості суглобів. А ще ви привчаєтеся правильно дихати. Зміцнюється серце. Ви стаєте швидкими, спритними й витривалими.

Отже, танцюйте із задоволенням. Танці — корисне для здоров'я, приємне й захопливе заняття.

§ 21 Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові

Прочитайте речення. Чи ту саму думку висловлено в обох реченнях? Чи однаково її передано?

1. Козаки-запорозжці говорили: «Наша хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена».

2. Козаки-запорозжці говорили, що їхня хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена.

Запам'ятаймо!

Пряма мова — точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені. Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому належить пряма мова.

Наприклад

Слова автора

Василь Скуратівський пише:

Пряма мова

«На весь світ уславилася традиційна українська хата своєю опатністю, кольоровим оздобленням, мистецькими обладунками».

Непряма мова — це чуже висловлювання, що передається не дослівно, а зі збереженням основного змісту. Непряма мова оформлюється як частина простого або складного речення.

Наприклад: Батько попросив, щоб син приніс вудки.

«Зроби хату з лободи, а в чужую не веди», — вимагала молода дружина від чоловіка. «Своя мазанка ліпша від чужої світлиці», — відмовляв дід онукам, які запрошували жити до себе. І молода господиня, і старий гречкосій вважали по-справжньому рідним, надійним і затишним житлом лише свою особисту оселю. Вони слушно казали: «Чия хата, того й правда» (За В. Супруненьком).

Запам'ятаймо!

Розділові знаки при прямій мові

Речення з прямою мовою можна зобразити схематично, користуючись такими умовними позначками:

- П** — пряма мова — з великої букви;
- а** — слова автора — з малої букви;
- А** — слова автора — з великої букви.

Лис подумав: «Сьогодні гарна пора для полювання».

А : « **П** ».

Лис перший заговорив до звірів: «Любі мої, не бійтеся мене!»

А : « **П** !»

Звірі зраділи: «Так ти будеш нашим царем?»

А : « **П** ?»

«Так, дітоньки», — сказав поважно Лис Микита.

« **П** », — **а** .

«От добрий і премудрий цар!» — вигукували звірі.

« **П** !» — **а** .

«Як це йому вдалося нас одурити?» — питали один в одного звірі.

« **П** ?» — **а** .

195 Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки.

Символом України стала біла хата. Особливо урочистим було заселення нової хати. Її обси́пали зерном на багатство, маком — проти нечистої сили; проти злих сил заносили кропиву лопух освячену вербу.

Входячи в нову оселю з хлібом-сіллю в руках, господар казав: Дай же нам Боже в добрий час у новий дім увійти, хліб-сіль унести! Бережи Боже цю хату від грому і грози, і поту, і великого клопоту! Так освячували нову хату (*За В. Супруненьком*).

Усміхнімось!

196 Прочитайте текст. Складіть і запишіть розповідь, використовуючи речення без прямої мови.

Учителька пояснила учням пряму мову.

— Розкажи, як ти засвоїв, — просить вона Вову.

Той підвівся, посопів, упер очі в раму.

— Тому мова ця пряма, що пишеться прямо (*Л. Куліш-Зіньків*).

197 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою.

На весь світ уславилася традиційна українська хата своєю опатністю, кольоровим оздобленням, мистецькими обладунками. Став уже крилатим Шевченків вислів: «Неначе писанка село!» Не тільки на свята, а й у будні господарі, як правило, білили хати. Археологічні розкопки в Києві підтверджують, що білили оселі ще в десятому-одинадцятому століттях. Німецький географ Й.-Г. Коль писав: «Українці живуть в охайних хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині раз на два тижні білять житло. Чепурні хати в Україні нагадують свіжовибілене полотно» (*За В. Скуратівським*).

2. Випишіть із підручника «Українська література» 3–4 вислови Т. Шевченка, оформіть їх як речення з прямою мовою.

198 Складіть речення за схемами.

199

1. Прочитайте прислів'я. Виберіть два і запишіть за зразком.

Зразок. Український народ стверджує: «Чужа хата не гріє».
Український народ стверджує, що чужа хата не гріє.
«Чужа хата не гріє», — стверджує український народ.

1. Ліпша своя найгірша хата, ніж чужа найпрекрасніша пала-
та. 2. Своя хата — своя правда. 3. Хоч і в брата, та не своя хата.
4. Дорогая та хатка, де родила мене матка. 5. Чужа хата не гріє.
6. Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки — хата. 7. Де багато
господиень, там хата неметена.

200

1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою. Під-
кресліть слова автора. Намалюйте схему цього речення. Поясніть
уживання розділових знаків при прямій мові.

Дзьоб-компас

Уміння голубів знаходити дорогу додому помітили ще в Ста-
родавньому Єгипті. Від'їжджаючи в дорогу, мандрівник не за-
бував брати із собою приручених голубів. Коли треба було від-
правити звістку близьким, він прив'язував послання до птаха й
відпускав його. Крилатий листоноша одразу повертався. «Невже
в цих птахів така надзвичайна зорова
пам'ять?» — дивуються люди. Саме так,
але безпомилково орієнтуватися на міс-
цевості їм допомагає магнітне поле
Землі. «У дзьобі голуба міститься маг-
нетит — мінерал із сильними магніт-
ними властивостями», — стверджують
науковці. Про дзьоб голуба можна по-
чути таку думку: «Його дзьоб дуже
нагадує магнітну стрілку компаса, яка
завжди вказує на північ» (*Із журналу
«Професор Крейд»*).

2. Перебудуйте речення з прямою мовою в речення з непрямою мо-
вою. Запишіть перебудовані речення.

201

Розкажіть один одному про своє помешкання (*по 3–5 речень*). Запи-
шіть розповідь співрозмовника, використовуючи речення з прямою
та непрямою мовою.

§ 22 Діалог. Тире при діалозі

202 Прочитайте. З'ясуйте, скільки осіб бере участь у розмові.

Дмитрик. Бабусю, ми були сьогодні в музеї і бачили фігури кам'яних баб. Їх привезли туди з наших південних степів. Уявляєш, їм уже дев'ять чи десять століть!

Яся. На деяких я побачила разки намиста. Не справжнього, а висіченого з каменю.

Бабуся. До каміння в наших далеких пращурів була особлива увага. Камінню поклонялися, його боялися, йому приносили жертви. За давніми народними віруваннями, каміння могло народжувати людей, а люди могли перетворюватися на каміння.

Яся. То, може, ці кам'яні баби — люди, перетворені на каміння?

Бабуся. Таке, очевидно, буває тільки в казках. Але в нашій мові є багато цікавих висловів. У них згадують нібито про каміння, а насправді говорять про характер людини. Кажемо, що хтось має *кам'яне серце*, тобто це про байдужу, нечуйну людину, яка не відгукується на чужий біль.

Дмитрик. Я ще чув: «Вона *закам'яніла*».

Бабуся. Так кажуть, коли хтось дуже злякався, почув страшну звістку.

Яся. У кам'яних баб серця не було, але, мені здається, вони відчували час — усі віки, які проминули на цій землі.

Запам'ятаймо!

Діалог — це різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб. Може супроводжуватися словами автора.

Діалог складається з реплік.

Репліка — це вислів одного з учасників розмови.

Кожна репліка пишеться з нового рядка, без лапок, перед нею ставиться **тире**.

Якщо перед реплікою в діалозі є слова автора, ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові.

203 Спишіть текст, розставляючи розділові знаки. Підкресліть слова автора. Поясніть, якими розділовими знаками відокремлюються репліки.

Повертаємось із Наталочкою з прогулянки. Небо безхмарне, усе всипане зорями.

Питаю

Хочеш Наталочко я тобі дістану найкращу зірочку

Відповідь її мене здивувала

Не хочу

Чому

Бо як її зняти з неба, то вона не буде зіркою...

Прочитайте діалог. Визначте кількість реплік у діалозі. Спишіть, ставлячи тире перед кожною реплікою.

Стоїть і гірко плаче Надя:

Віддайте булку з маслом, дядю!

Та я ж не брав, дівчатко миле...

А ви на неї, дядю, сіли!

Г. Бойко

1. Прочитайте текст за особами.

— Мамо, дай цукерку!

— Візьми собі жменю.

— О, то краще ти дай, у тебе жменя більша.

2. Запишіть, замінивши діалог реченнями з прямою мовою. Уведіть у речення слова ввічливості.

Запишіть подані речення у формі діалогу.

Андрійко запитав у мами, чи пам'ятає вона вазу, яку передають у їхній родині від покоління до покоління. Мама відповіла, що пам'ятає. Хлопчик на це зауважив: «А моє покоління її щойно розбило».

Усміхнімось!

Мама намагається якомога раніше навчити Наталочку читати. Бабуся — лічити, виконувати арифметичні дії. І ось написали слово «ма-ма».

— Прочитай, Наталочко.

Довго дивилася дівчинка на літери і, помовчавши, випалила:

— Два «м» і два «а»!

207

Запишіть веселий діалог із власного життя.

208

Випишіть діалог з української народної казки. Поясніть розділові знаки.

209

Прочитайте текст. Уявіть, що ви — учасники театрального гуртка. Розподіліть між собою ролі режисера, автора, птахів, Сороки, Зозулі, Пугача, Болотяного Бугая, Лисенят. Поставте сценку, дотримуючись інтонації, що відповідає кожній ролі.

Якось насварилися птахи на відомих лісових балакунів:

— Хоч би хвилинку помовчали! А то Сорока цілісінький день скрекоче — плітки переказує, Зозуля все перераховує — та часом і помиляється. Пугач уночі лякає, спати не дає. А Болотяний Бугай у річку дзьоба пустить і гуде так, що аж на тому боці чути!..

Засоромилися балакуни. Зібралися докупи та й кажуть:

— І ми мовчати вміємо. Відтепер аж доки нас не покличете, ми ані пари з дзьобів...

І коли сонечко за ліс покотилося, Сорока, Зозуля, Пугач усілися на сосну, а Болотяний Бугай — поблизу річки, в очереті, і замовкли.

Аж тут із нори під сосною вилізли руді Лисенята та й почали гратися — борюкаються, один одного наздоганяють, ще й голос вчаться подавати — гавкають тоненько, повискують, мов щенята.

Пугач не втерпів, витріщив свої банькаті очі:

— Пугу! Пу-гу-у! Ану геть звідси, не заважайте нам мовчати! Почувши це, Болотяний Бугай аж ревонув спересердя:

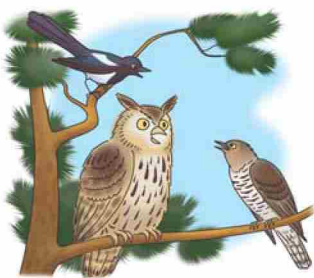
— Що ти за птах, Пугачу! Одразу порушив слово.

А Зозуля швидко перерахувала:

— Ку-ку! Ні, не один, це ви обидва розбалакалися. Ку-ку!

Тоді Сорока, що спостерігала за цим із сосни, аж заскрекотіла в захваті:

— Лише мені одній вдалося промовчати (За Ю. Яришем).

Діалог зберігає інтонацію живої розмовної мови, емоційність реплік, у яких є вигуки, перепитування тощо — характерні ознаки природного побутового спілкування.

1. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому заплакала мама. Якими б мали бути репліки Андрійка, щоб діалог між ним і мамою не змусив маму заплакати?

Андрійко прийшов зі школи й побачив заплакану матір. Він поклав книжки й сів за стіл. Чекає обіду.

— А тата відвезли в лікарню, — каже мати. — Занедужав батько.

Вона чекала, що син занепокоїться, стривожиться. Та син був незворушний, спокійний.

Мати великими очима дивилася на Андрійка.

— А нам завтра до лісу йти, — каже Андрійко. — Завтра ж неділя. Учителька наказала, щоб усі прийшли до школи о сьомій ранку.

— То куди ж ти підеш завтра? — запитала мати.

— До лісу... Як наказала вчителька.

— А серце тобі нічого не наказало? — спитала мати й заплакала (За В. Сухомлинським).

2. Запишіть діалог Андрійка і мами з придуманими вами репліками.

Запам'ятаймо!

Розділові знаки допомагають точніше передати думку й почуття.

У писемній українській мові використовують десять розділових знаків:

крапку (.),	знак питання (?),
кому (,),	знак оклику (!),
крапку з комою (;),	тире (—),
двокрапку (:),	дужки ( ),
три крапки (...),	лапки (« »).

Пунктуаційна помилка — це пропущений розділовий знак, зайвий розділовий знак або заміна розділового знака, якого вимагає правило, іншим знаком. Будь-яка пунктуаційна помилка змінює зміст висловлювання.

Порівняймо

Радісно зустрічай день
новий — настрій так бага-
то важить.

Радісно зустрічай день —
новий настрій так багато
важить.

Основні поняття до розділу «Відомості із синтаксису та пунктуації»

Види речень

Синтаксис — це розділ науки про мову, що вивчає будову словосполучень і речень.

Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку або дію. Воно складається з головного та залежного слова. Залежне слово уточнює і конкретизує значення головного слова.

Питання

Речення — це слово або кілька слів, пов'язаних за змістом і граматично. Речення виражає закінчену думку. Воно інтонаційно завершене.

Головні члени речення		Другорядні члени речення		
підмет	присудок	означення	додаток	обставина
хто? що?	що робить підмет? що з ним робиться? який він є? що він є?	який? чий? котрий?	кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?	де? куди? звідки? коли? чому? як?

Звертання та **вставні слова** не є членами речення.

Звертання називає того, до кого звертаються.

Вставні слова — це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

Пряма мова — точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Діалог — це розмова двох осіб.

Завдання для самоперевірки

211 Виберіть правильну відповідь.

1. Дієслівне словосполучення — це
  - А українська мова
  - Б слухати уважно
  - В дуже високо
2. НЕ є словосполученням поєднання слів у рядку
  - А цікава розповідь
  - Б читати цікаву книжку
  - В ліси і гори
3. За емоційним забарвленням речення поділяються на
  - А прості та складні
  - Б розповідні й окличні
  - В окличні та неокличні
4. Запитання міститься в
  - А питальних реченнях
  - Б спонукальних реченнях
  - В розповідних реченнях
5. У реченні *Мовчанка гнів гасить* підметом є слово
  - А мовчанка
  - Б гнів
  - В гасить
6. Граматична основа речення складається з двох членів у рядку
  - А Від добра добра не шукають.
  - Б Язик до Києва доведе.
  - В Щастя завжди треба виборювати.

7. У реченні *Всяка пташка своє гніздо знає* виділене слово є
- А додатком
  - Б підметом
  - В означенням
8. Звертання в реченні є в рядку
- А Поблискують черешеньки в листі зелененькім.
  - Б Вернусь, каже, хоч погляну на дочку, на сина.
  - В Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко.
9. Однорідні члени речення є в рядку
- А Була весна весела, щедра, мила.
  - Б Людський пісенний світ розпочинається з маминої співанки.
  - В Мама співає дитині першу пісню, мама відводить уперше до школи.
10. Складне речення
- А має одну граматичну основу
  - Б не має жодної граматичної основи
  - В має дві та більше граматичних основ
11. Пряма мова береться в
- А дужки
  - Б лапки
  - В тире з обох боків
12. Діалог — це
- А різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб
  - Б приблизно передане висловлювання певної особи
  - В складне речення

212

Складіть 5–6 речень за малюнками. Запишіть їх, підкресліть головні та другорядні члени речення.

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 23 Звуки мови. Голосні та приголосні звуки

Пригадаймо!

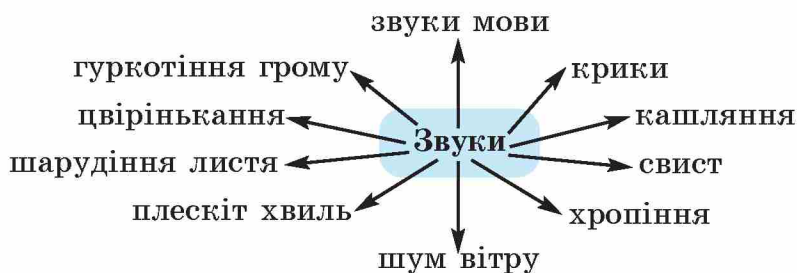
1. Як називається розділ мовознавчої науки, у якому вивчаються звуки мови?
2. Що вивчає *орфоенія*?
3. Що таке *графіка*?
4. У якому розділі мовознавчої науки вивчаються правила написання слів?

1. Прочитайте текст. Як ви розумієте зміст другого речення?

Мова — то не просто звуки, витворені відповідними м'язами відповідних органів. Це — голос народу, неповторного тембру й інтонації (Б. Олійник).

2. Поясніть схему.

- Спишіть текст. Сформулюйте основну думку, використавши виділені слова.

Коли народжується дитина, вона вітає світ криком і плачем. Це її мова. Маля чує голос мами. Мамина мова — теж звуки. Згодом дитина впізнає шум вітру, шарудіння листя, цвірінькання пташок, гуркотіння грому.

Мова — потік звуків. Кожен звук, узятий окремо, нічого не означає, але зі звуків складаються **слова**. Слова утворюють речення, за допомогою яких ми висловлюємо свої думки.

Запам'ятаймо!

Звук — це найменша неподільна одиниця, яку ми вимовляємо та чуємо. Його творять мовні органи (язик, зуби, голосові зв'язки, губи).

В українській мові **38 звуків**:

6 голосних, які утворюються за допомогою голосу;

32 приголосних, які складаються з голосу та шуму або тільки з шуму.

Голосні звуки української мови: [а], [о], [у], [і], [е], [и], а решта — приголосні.

Звуки передаємо на письмі відповідними буквами у квадратних дужках.

Наприклад: [вода]: [в], [о], [д], [а].

215

1. Прочитайте вірш. Спишіть друге речення, визначте в кожному слові голосні та приголосні звуки за зразком.

Зразок. Жнива: [ж], [н], [в] — приголосні; [и], [а] — голосні.

Паляниця

У жнива, у день жаркий,
після косовиці,
ми збирали колоски
стиглої пшениці.
Похвалили нас батьки:
— Добре потрудились!

То ж не просто колоски —
булки погубились...
Потім ми на тік прийшли
й понесли пшеницю.
Кажуть, в полі ми знайшли
цілу паляницю.

В. Шевчук

2. Які вироби з пшеничного борошна вам відомі?

216

1. Прочитайте пари слів. Як залежить значення слова від зміни звука?

[тут] — [кут], [кит] — [кіт], [сом] — [сам], [рак] — [мак],
[гриб] — [грип], [мити] — [лити]

2. Випишіть слова, що позначають істівне.
3. Доберіть пари слів, які різняться одним або двома звуками, користуючись орфографічним словником. Запишіть ці пари.

217

Запишіть назви фруктів та овочів, які ви бачите на малюнку. Підкресліть букви, що позначають приголосні звуки.

218

Відгадайте загадки. Чому змінилося значення слів? Випишіть відгадані слова, підкресліть у них приголосні.

1. Мною з С у річці ловили
Те, що з Р потім зварили.
Діти ним смакували,
«Жаль, що мало», —
жалкували.

2. Люблять нас усі збирати
Після дощук в ліску,
А як перший звук забрати,
Будем плавати в ставку.

Усміхнімось!

Наварила смакоти —
Будем їсти я і ти.
А сороки і ворони
Будуть їсти ... .

Б. Чепурко

Морква, біб і цибулина,
Бурячок і капустина,
Ще й картопля — шуст у горщик.
Ну й смачний ми зварим ... .

Л. Вознюк

219

1. Прочитайте текст. Випишіть слова з одним, двома, трьома, чотирма голосними.

Український борщ

Ви прийшли зі школи й біля порога відчули запах смачного маминого або бабусиного борщу. Так пахне тільки український борщ. У ньому зібрано чи не всі овочі, що ростуть на родючій українській землі. Це картопля, капуста, квасоля, буряк, цибуля, морква, помідори, перець, запашні петрушка та кріп.

Страву цю готують із м'ясом — свининою, яловичиною, курятиною або з грибами. Серед літа, коли досягають помідори, борщ варять зі свіжими овочами, додають сметану. Кожна господиня має свій секрет приготування борщу. Ця страва багата на вітаміни. Хто їсть борщ, той має завжди здоровий вигляд і міцне здоров'я.

2. Розкажіть, як готують борщ у вашій родині.

1. Прочитайте народні вислови про український борщ.

Борщ та капуста — у хаті не пусто.

Густий, що за туманом дітей не видно.

Їж борщ із грибами та держи язик за зубами.

Невелика хиба, що в борщі тільки одна риба.

2. Випишіть слова, у яких не збігається кількість звуків і букв (ви відчули це, вимовляючи слова).

1. Складіть якнайбільше слів, використовуючи звуки: [а], [о], [м], [л], [к], [і], [с], [х], [б], [е], [в]. Простежте, щоб це були назви продуктів харчування.

2. Складіть 3–4 речення з назвами сучасних страв. Запишіть речення. У назвах страв підкресліть букви, які позначають голосні звуки.

Запишіть слова у дві колонки: 1) ті, що починаються на голосний звук; 2) ті, що починаються на приголосний звук.

Абрикос, бублик, вареник, варення, вишня, желе, ірис, каша, куліш, мед, обід, огірок, узвар, хліб, чай.

Усміхнімось!

Якби

Якби пшоно, якби сіль,
То зварила б я кисіль.
Якби снігу та дощу,
То зварила б я борщу.
Якби трохи простокваші,
То зварила б горщик каші.

Якби яблука та сушки,
Наварила б з перцем юшки.
Якби гречка та овес,
Наварила б я чудес.
От би вийшла смакота...
Це вам справа не проста.

М. Сингаївський

§ 24 Приголосні тверді і м'які

Запам'ятаймо!

Приголосні звуки бувають тверді і м'які: сад — сядь:
[сад] — [с'ад'].

['] — позначення м'якості приголосного.

['] — позначення пом'якшення приголосного.

32 з в у к и	Тверді, що не мають парних м'яких (13 звуків)		[в], [м], [п], [б], [ф], [г], [ґ], [х], [к], [ж], [ч], [ш], [дж]									
	Тверді	9	[д]	[т]	[з]	[с]	[ц]	[л]	[н]	[дз]	[р]	—
		пар										
	М'які	+ 1	[д']	[т']	[з']	[с']	[ц']	[л']	[н']	[дз']	[р']	[й']

Запам'ятати сім м'яких приголосних легко за допомогою вислову: «**Де ти з'їси ці ліни**». А ще до м'яких приголосних належать **дз, р**.

Тверді, які не мають парних м'яких, пом'якшуються, на що вказують на письмі букви **і, я, ю, є**: [зав'ір'уха], [г'ірко], [б'уро], [б'аз'].

Прочитайте слова вголос, виділяючи склади. Вимовте попарно приголосні звуки. Які з них — тверді, а які — м'які? Які букви позначають вимову м'якого приголосного?

Вода — дятел; небо — синє; луки — лютий; тиша — тісто.

Прочитайте слова. Назвіть тверді, м'які, пом'якшені приголосні звуки.

Вітер, зима, кінь, село, сіно, хмара.

Спишіть текст. У виділених словах однією лінією підкресліть тверді приголосні, двома — м'які, хвилястою — пом'якшені.

Зима приїхала на білім коні і покрила **поля** білою **наміткою**. У **лісах** заскрипіли сосни під вагою снігу, **ріки** задубіли під гострим **подихом** зими (За І. Франком).

Спишіть текст. Підкресліть м'які приголосні.

І сонце світить, і сніг куриться. Дужий вітер в обмерзлих деревах. Ніде ні душі. Ліс і поле. Куриться над полем сніг до самого сонця, туманного, завихреного клубами сухої снігової курави (За О. Гончаром).

227

Прочитайте прислів'я. Випишіть слова, у яких немає м'яких і пом'якшених приголосних.

Багато снігу в році — багато хліба на тоці.
Уночі був іній — удень сніг не випаде.
Знає сорока, де зиму зимувати.
Пищить снігур — скоро зима буде.

228

1. Відгадайте загадку. Випишіть слова з м'якими приголосними.

Стало біло навкруги —
я розтрушую сніги,
наганяю холоди,
води сковую в льоди,
в дружбі з дітьми я всіма
здогадальсь?
Я — ... .

2. Запишіть назви предметів живої та неживої природи, у яких є тверді приголосні.

229

Дайте відповідь на запитання. Запишіть виділені слова, назвіть м'які та тверді приголосні.

Чим кінчається **день**, а починається **ніч**?

Усміхнімось!

230

Прочитайте вірш. Випишіть слова з літерою *і*. Зробіть звуковий запис цих слів.

Рукавички

Рукавички, рукавички,
чом у вас погана звичка?
Чом учора тишком-нишком
заховалися під книжку?
Чом носили вуглячок,
наробили дірочок?
Вранці ж впали у корито,
бабця мусила сушити.

Потім влізли у рукав,
ледве з татком розшукав.
А оце під частоколом
загубили ви Миколу.
Мусить він ходити без вас,
щоб провчити вас хоч раз!

В. Ладижець

231

Відгадайте зашифровані в малюнках слова. Запишіть їх, підкресліть тверді приголосні.

§ 25 Дзвінки і глухі приголосні

Прочитайте казку. Поясніть, як утворюються дзвінки та глухі приголосні.

У пташине царство завітала фея Фонетика. Її привітав багатоголосий хор птахів. Одні співали дзвінко-дзвінко, голос інших нагадував шум дерев і шелест трави.

І уявила Фонетика своє царство — царство звуків. Звуки так само, як і пташині голоси, розрізняються: одні утворилися за допомогою голосу та шуму, але в них переважає голос. Це дзвінки приголосні. У вимові інших звуків чути лише шум. Їх називають глухими.

Фея Фонетика давно помітила, що деякі дзвінки й глухі звуки — родичі. Вони дуже схожі між собою, як близнята. Коли пошепки вимовиш [б], чується [п]; або скажеш дуже тихо [д], а почуєш [т]. Так і попарувала їх фея Фонетика. Утворилося одинадцять пар. Без пар залишилося дев'ять дзвінких приголосних і один глухий.

Запам'ятаймо!

Дзвінки і глухі приголосні (парні)

[б] [д] [д'] [ж] [з] [з'] [дж] [дз] [дз'] [г] [г]
[п] [т] [т'] [ш] [с] [с'] [ч] [ц] [ц'] [к] [х]

Дзвінки приголосні, що не мають пари

[в] [й] [л] [л'] [м] [н] [н'] [р] [р']

Глухий приголосний, який не має пари

[ф]

Відгадайте загадки. Відгадки запишіть. Якими звуками відрізняються слова-відгадки? Визначте, які з цих звуків — глухі, а які — дзвінки.

1. Якщо із [з] візьмеш це слово,
великий дощ впаде раптово.
Як тільки [з] на [с] заміниш,
між фруктами мене зустрінеш.
2. Коли я з [д] —
росту на гілці,
Коли ж із [т] —
пливу по річці.

Це цікаво!

Акровірш — це вірш, у якому початкові літери рядків утворюють якесь слово або фразу.

234

Прочитайте акровірш. Відгадайте зашифроване у вірші слово. Визначте, які приголосні в ньому — дзвінкі, а які — глухі.

Ширяє над лісом високо.
У поле заверне, що обіч.
Лиш тільки прицілиться оком
І зразу пірнає по здобич.
Кролят, пташенят забирає,
А часом і курку хапає.

М. Романченко

235

1. Спишіть скоромовку. Визначте, скільки в кожному рядку глухих приголосних.

Шпак шпачисі каже гнівно:
«Шершень захопив шпаківню!
Швидше шибеника гнати,
шпаченят обороняти».

О. Кононенко

2. Потренуйтеся в правильній вимові слів цієї скоромовки.

236

Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова. Охарактеризуйте приголосні. Заповніть у зошиті таблицю за зразком.

Снігурі

В лісі, в скверах, на алеях
птиці в чорних **тюбетейках**.

— Прилетіли снігурі!
— Це зима на порі...

Ой, які вони цікаві:
по-смішному величаві.

Кажуть, якщо їх нема,
то не скоро ще зима...

Сірі та **червоногруді**
— Дю-дю-дю, — гукають, — дю-ді...

А самі аж із тайги
принесли до нас сніги...

От за це ми їх із вами
й називаєм снігурами.

Д. Білоус

Зразок

Слово	Дзвінки приголосні	Глухі приголосні
птиці	—	[п], [т], [ц]

Усміхнімось!

237

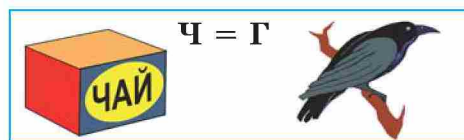
Прочитайте виразно вірш Л. Костенко. Назвіть склади із дзвінками приголосними. Як часто ці склади повторюються? Як впливають такі повтори на звучання вірша?

Горобець із білою бородою

Розбігайтесь, людоньки, хто кудюю!
Горобець із білою бородою!
Що за диво дивнее! На віку
Вперше бачу бороду отаку.
Може, він старійшина чи мудрець?
Може, він заслужений горобець?
Ні, несе у дзьобику він пір'їнку,
Пригодиться діточкам на перинку.

238

Відгадайте ребуси. З відгаданими словами складіть речення. Підкресліть дзвінки приголосні в кожному слові складених речень.

239

1. Спишіть текст. У третьому абзаці підкресліть слова із дзвінками приголосними, які не мають пари.

Коли я снідав, над головою щось цвірінькало. Глянув — синичка.

Надворі було холодно, от пташці й захотілося погрітись. А може, ще й їсти хотіла, бо сніг засипав усю землю, ніде й зернятка не знайдеш.

Я причаївся. Сиджу й не ворухуся (За П. Панчем).

2. Продовжіть оповідання за власними спостереженнями.

Прочитайте вірш. Який звук позначає буква *ф*? Дзвінкий він чи глухий? Чи має він пару?

Фаетон Фазан купив,   звуки флейти чарівні,
в філармонію спішив: і фагота, й саксофона,
— До вподоби так мені   скрипки, арфи, ксилофона.

Л. Вознюк

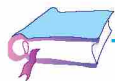

Це цікаво!

У кінці речення треба поставити двокрапку, а знак питання — угорі над буквою. Чи правильно це? Так, якщо ви пишете вірменською мовою.

На місці коми, тире та двокрапки в писемній вірменській мові ставлять знак, схожий на апостроф. А знак оклику та знак питання стоять над буквою в слові.

§ 26 Вимова звуків, що позначаються буквами *г* і *ґ*

Запам'ятаймо!

В українському алфавіті є дві подібні букви — *г* і *ґ*. Вони позначають на письмі різні звуки.

Звук [г] утворюється низько в гортані (*гарний, господар, гуляти, гуси, груша, гості*).

Звук [ґ] утворюється за допомогою задньої частини язика (*ґава, ґрунт, ґанок, ґазда, ґелґотіти, ґречний*).

 241 Прочитайте слова, правильно вимовляючи звук [ґ].

Аґрус, ґава, ґазда, ґанок, ґвалт, ґедзь, ґелґотати, ґречний, ґринджоли, ґрунт, ґудзик, ґуля, дзиґа, мамалиґа.

 242 Прочитайте вірш, правильно вимовляючи звуки [ґ] і [ґ']. Спишіть.

ґелґочуть під горою гуси.
В город забігло гусеня.
— Гиля, гиля! — гука Ганнуся,
Його з гороху виганя.

Н. Забіла

 243 Спишіть вірш, підкресліть букву ґ однією лінією, букву ґ' — двома.

Гуси гучно ґелґотали —
Горобці зерно клювали.
Гуси гонять горобців,
Голубок на ґанок сів.

О. Кононенко

 244 1. Прочитайте прислів'я та приказки. Запишіть їх. До виділених слів доберіть спільнокореневі.

Гончара глина ґодує.
Нашій ґорпині ґарно і в хустині.
Ненаґріте залізо не зігнеш.
Мовчанка ґнів гасить.

2. Як ви розумієте зміст наведених висловів?

 245 Прочитайте скоромовки, правильно вимовляючи звуки [ґ] і [ґ'].

Гуска грає на гітарі,
ґелґотить гусак ґаґарі,
горобець гука грака,
ґава ґатить ґопака.

Ю. Кругляк

ґудзик, ґудзик розґойдався,
Із ниточки обірався,
Упав на цибулю,
Набив собі ґулю. ґвалт!

І. Малкович

 246 Спишіть речення. Поясніть лексичне значення виділених слів.

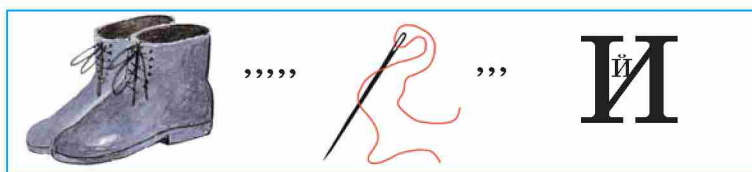
1. Школярі свої ґринджоли з повіток подостають і по вулиці, мов бджоли, до сугорбка загудуть (*Я. Щоголів*). 2. Кілька млинків, крутячись на вітрі, весело деренчали, гули, лопотіли й

дзижчали, як гедзі (О. Донченко). 3. Рипнули двері, і на ганок садового будинку, розташованого найближче до річки, вийшов чоловік (Ю. Яриш).

247 Прочитайте й розгадайте загадки М. Пономаренко. Зі словами-відгадками складіть речення.

1. «Кар-кар-кар!» — З гори злетіло, Аж осика затремтіла. Пісня лине без угаву. Хто співає? Звісно, ...	2. Перший в дім пускає ранок Добрий і затишний	3. Він прикраса кожній блузці, Цей маленький круглий ... .

248 Розгадайте ребус. Слово-відгадку провідмініяйте.

Це цікаво!

249 Прочитайте тексти. Користуючись довідкою, поясніть, у якому значенні вжито слово *ген* у кожному з поданих текстів.

1. Деякі гени за вибором матері-природи передаються з покоління в покоління — від батьків до дітей. Наприклад, якщо у твою генетичну скарбничку потрапив ген прабабусі, у якому зашифровано «кирпатий ніс», то в тебе ніс буде теж такої форми (Із журналу «Професор Крейд»).

2. Хочу добру думку намалювати. Вона ж бо як паросток проросте у велике дерево життя, сіючи плоди, які теж дадуть свої пагони наступної весни. Адже коли сам подумаєш щось добре, то тихо усміхнешся. А як довкола тебе лунатимуть світлі думки, то й світ перетвориться на неймовірний потік позитиву й радості. Добра думка має могутнє коріння, а тому впевнено стоїть на своїх ногах, а її віття видно ген далеко за обрій. Та так, що чудернацькі диво-птахи злітаються до неї звідусіль (За Б. Гдалем).

Довідка: 1. Слово *ген* у перекладі з грецької — «рід». Ген бере участь у передаванні спадкової інформації. 2. Синонім до слова *далеко*.

§ 27 Позначення звуків мови на письмі. Алфавіт (абетка, азбука). Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв *є, ї, ю, я та щ*

Пригадаймо!

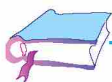
Український алфавіт

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии	Іі	Її
(а)	(бе)	(ве)	(ге)	(ґе)	(де)	(е)	(є)	(же)	(зе)	(и)	(і)	(ї)
Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	
(йот)	(ка)	(ел)	(ем)	(ен)	(о)	(пе)	(ер)	(ес)	(те)	(у)	(еф)	
Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ьь			Юю	Яя			
(ха)	(це)	(че)	(ша)	(ща)	(м'який знак)			(ю)	(я)			

Спишіть текст. У виділених словах назвіть букви.

Коли відчуваєш зблиск першого променя на світанні, коли проймає спів соловейка поміж міських висоток, ти **відчуваєш таємницю** своєї країни. Рідна країна — це не лише найвідоміші архітектурні ансамблі, це не лише знані люди. **Країна** — це простір сили, простір казки й глибини! Це простір, у якому все живе і дихає до найменшої дрібнички. Щоб відчути країну, не треба їхати на край світу. Усе для **щастя** є поряд! Треба тільки відкритися і довіритися йому! (За Б. Гдалем).

Запам'ятаймо!

Буква — це графічне зображення звука. Звук ми чуємо й вимовляємо, а букву — пишемо й бачимо.

Не можна плутати назви звуків і букв. Наприклад, слово *край* складається зі звуків [к], [р], [а], [й], які ми позначаємо буквами *к* (ка), *р* (ер), *а*, *й* (йот).

Сукупність букв кожної мови, які розміщені в певному порядку, називається **алфавітом**.

За алфавітом подають слова в словниках, довідниках, складають списки тощо. Слова на однакову букву розташовуються за алфавітним порядком наступних букв.

Наприклад: калина, картка, каштан.

 251 Запишіть назви міст України в алфавітному порядку.

Вінниця, Київ, Боярка, Рівне, Ковель, Житомир, Львів, Харків, Одеса, Чернігів, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Луцьк, Алушта, Джанкой, Полтава, Луганськ, Батурин, Суми, Яготин, Черкаси, Горлівка, Ніжин, Євпаторія.

 252 Прочитайте. Знайдіть порушення алфавітного порядку в переліку назв областей України. Запишіть правильно.

1. Волинська	13. Одеська
2. Вінницька	14. Полтавська
3. Дніпропетровська	15. Рівненська
4. Донецька	16. Сумська
5. Житомирська	17. Тернопільська
6. Запорізька	18. Хмельницька
7. Закарпатська	19. Херсонська
8. Івано-Франківська	20. Харківська
9. Київська	21. Черкаська
10. Кіровоградська	22. Чернівецька
11. Луганська	23. Чернігівська
12. Миколаївська	24. Львівська

 253 Запишіть в алфавітному порядку назви 5–7 міст, що розташовані у вашій області.

Запам'ятаймо!

Кількість звуків і букв в українській мові не збігається.

Букв усього	=	букви на позначення голосних звуків	+	букви на позначення приголосних звуків	+	м'який знак (ь), що не позначає звука
33	=	10	+	22	+	1
Звуків усього	=	голосні	+	приголосні		
38	=	6	+	32		

Точної відповідності між звуками та буквами немає, тому що:

- 1) *ь* (м'який знак) не позначає окремого звука:
Тернопіль [терноп'іл'] — 9 б., 8 зв.;

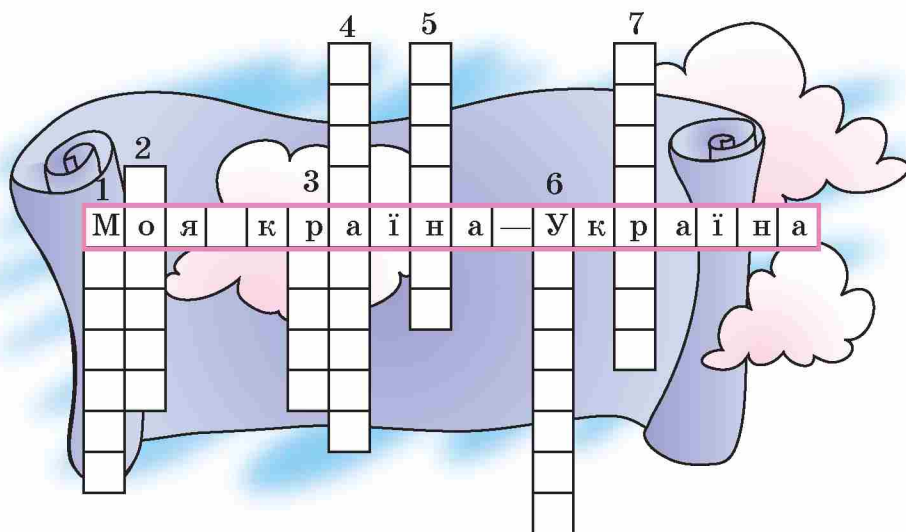
- 2) буква *щ* позначає два звуки [ш] і [ч]:
Батьківщина [бат'к'івщина] — 11 б., 11 зв.;
- 3) звуки [дж], [дз] позначаються на письмі двома буквами відповідно *д* і *ж*, *д* і *з*. Ці ж букви позначають окремі звуки: [д] і [ж], [д] і [з]:
віджити [в'іджити] — 7 б., 7 зв.; *джміль* [джм'іл'] — 6 б., 4 зв.;
- 4) буква *ї* позначає два звуки — [йі]:
Київ [кийів] — 4 б., 5 зв.;
- 5) букви *я*, *ю*, *є* мають подвійне звукове значення:

я < [йа] — *Румунія* [румун'і́йа] — 7 б., 8 зв.;
 [а] — *Козятин* [коз'а́тин] — 7 б., 7 зв.;
ю < [йу] — *юнак* [йуна́к] — 4 б., 5 зв.;
 [у] — *Ізюм* [із'у́м] — 4 б., 4 зв.;
є < [йе] — *Євпаторія* [йевпа́тор'і́йа] — 9 б., 11 зв.;
 [е] — *синє* [син'е́] — 4 б., 4 зв.

1. Розгадайте кросворд «Країни — сусіди України» у зошиті.

1. Кишинів — столиця ... . 2. Варшава — столиця ... . 3. Москва — столиця ... . 4. Братислава — столиця ... . 5. Бухарест — столиця ... . 6. Будапешт — столиця ... . 7. Мінськ — столиця ... .

2. Запишіть слова-відповіді, у яких кількість букв і звуків не збігається.

255

Запишіть назви країн-сусідів України. Визначте кількість звуків і букв у кожному слові.

Польща, Румунія, Росія, Білорусь, Угорщина, Молдова, Словаччина.

256

Прочитайте текст. Зробіть фонетичний розбір виділених слів за зразком.

Зразок. Україна [украї́на]

У — [у] — голосн., ненагол.

к — [к] — приг., глух., тв.

р — [р] — приг., дзвін., тв.

а — [а] — голосн., ненагол.

ї < [й] — приг., дзвін., м'як.

[і] — голосн., нагол.

н — [н] — приг., дзвін., тв.

а — [а] — голосн., ненагол.

7 букв, 8 звуків.

Наша Вітчизна, наша Батьківщина — мати-Україна. Вітчизною ми **називаємо** Україну тому, **що** ми **народжені** в ній, у ній розмовляють рідною мовою і все в ній для нас рідне.

Батьківщиною ми називаємо Україну тому, що в ній жили наші батьки і діди, а матір'ю — тому, що вона годує нас своїм хлібом, зігріває сонцем, чарує **красою** природи.

Українська земля має багату історію, уславлену героїчними подвигами наших предків. За княжих часів українська держава була найбільшою в **Європі**.

Це цікаво!

Від назв перших двох букв різних алфавітів походять слова: абетка — від українських «а» і «бе»; алфавіт — від грецьких «альфа» і «бета»; азбука — від старослов'янських «аз» і «буки».

Усміхнімось!

Що посеред **землі** стоїть?

Хоч не риба, є в **Дніпрі, Десні, Дінці, Дністрі, Дунаї**.

Прочитайте назви міст. Випишіть ті, у яких кількість звуків і букв збігається.

Васильків, Гадяч, Гребінка, Грем'яч, Калущ, Канів, Ковель, Макіївка, Маріуполь, Олександрія, Судак, Ямпіль, Яремча.

Прочитайте текст. Випишіть слова, у яких є букви, що позначають два звуки.

Слово «Україна» означає країна, земля, край, де живуть українці. Ця назва вперше згадується 1187 року в «Руському літописі» на означення земель Київщини й Переяславщини. З найдавніших часів українські землі мали ще одну назву — Русь, Руська земля, а українці називали себе русичами, русинами, руськими людьми. Український народ належить до слов'янських народів. Поряд з українцями на території країни мешкають росіяни, поляки, білоруси, молдаване та інші народи (За О. Кучеруком).

§ 28 Склад. Основні правила переносу слів

Запам'ятаймо!

Склад — це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом повітря. Склад може бути утворений з одного чи кількох звуків, один з яких обов'язково є голосним:

князь — 1 склад;

на-род — 2 склади;

Я-ро-слав — 3 склади;

ар-хі-тек-ту-ра — 5 складів.

В українській мові переважають відкриті склади.

Прочитайте текст. Випишіть по три односкладові, двоскладові, трискладові, чотирискладові слова.

За часів Київської Русі книги називали «восьмим дивом світу». Їх любили й високо цінували. У Софійському соборі працювала перша на Русі бібліотека. Разом із церковною літературою

тут зберігалися праці з історії, філософії, географії, астрономії, склалися перші літописні зводи. При Софійському соборі працювала школа, де навчалися діти київської знаті (*Із підручника історії*).

260 Спишіть текст. Виділені слова поділіть на склади.

У стародавні часи на землі не було книжок. Але потреба передавати відомості виникла в людей дуже давно. «Сторінками» найдавніших книжок ставали камені, сокири, щити. Писали на всьому, бо ж не було тоді ані паперу, ані пер чи олівців, не знали люди й літер — їх замінювали малюнки (За О. Єфімовою).

261 Прочитайте текст. Виділені слова поділіть на склади. Позначте закриті (з.) і відкриті (в.) склади за зразком.

В. В. В. З.

Зразок. Кни-га, зго-дом.

Перші написи наші пращури залишили на камені. Згодом писали на глиняних **табличках**. З часом люди навчилися робити книжки з тонкої козячої шкіри. Першу таку книжку зробили в Малій Азії, у стародавньому Пергамі. Через те матеріал цей назвали **пергаментом**. Але таких книжок було мало, бо вони потребували довгої та копіткої праці й коштували дуже дорого (За О. Єфімовою).

262 Побудуйте слова із складів, які стосуються книжкової справи.

аб, ав, га, док, зац, ка, кни, лі, лю, ма, нок, ра, рін, ря, сто,
те, тор.

Запам'ятаймо!

Основні правила переносу слів

1. Частини слів з одного рядка в другий переносяться за складами: *чи-та-ти*, *лі-те-ра*.
2. Не можна розривати *дж*, *дз*, якщо вони позначають один звук: *хо-джу*, але *під-живляти*.
3. Не розривають при переносі *йо*: *міль-йон*.

4. Апостроф, м'який знак, знак переносу, розділові знаки (крім тире) не переносяться в наступний рядок: *хлоп'ята, низько*.

5. Одна літера не залишається в попередньому рядку й не переноситься: *олі-вець, Ма-рія*.

6. Не можна переносити прізвища, залишаючи в попередньому рядку ініціали, складноскорочені слова: *І. Я. Франко*, а не *І. Я.-Франко; ДАІ*, а не *ДА-І*.

7. У всіх інших випадках — довільний перенос: *се-стра* і *сест-ра, близь-кий* і *бли-зький*.

263 Доберіть і запишіть по 2 приклади на кожне правило переносу слів.

1. Прочитайте текст. Чого навчила вас ця історія? Доберіть до неї прислів'я, яке підтверджує головну думку.

Але ж сьогодні неділя!

У неділю пополудні Славко бавився в саду, бігаючи й галасуючи. Мати покликала його до себе:

— Славцю! Може, ти б вивчив що назавтра?

— Мамунцю! Але ж **сьогодні** неділя! — відповів хлопець.

Мати глянула на сина і, нічого не сказавши, **повільно** пішла до хати. За годину вбіг Славко до світлиці, де була мати, і спитав:

— Мамуню! Може, я б що попоїв?

— Славцю! Але ж **сьогодні** неділя!

Хлопець здивовано глянув на маму й вимовив лише одне слово:

— Ну?

Мати **усміхнулася** і відповіла:

— Так, синку! Коли неділя не дозволяє годувати дух наукою, то так само не **повинна** дозволяти годувати тіло стравою.

Після цих слів Славко засів за книжки, вивчив задане, а відтак дістав смачний **підвечірок** (За Л. Селенським).

2. Випишіть виділені слова. Позначте в них можливий перенос.

265 Спишіть текст, дотримуючись правил переносу слів.

У другому столітті в Китаї жив чиновник Цай Лунь. Саме він спробував зробити дешевий матеріал для письма (до того часу в нього на батьківщині писали на шовку).

Він розтовк деревину шовковиці, попіл, різне ганчір'я. Потім Цай Лунь усе це змішав із водою. Відтак суміші, яку отримав, надав пласкої форми і висушив на сонці. Так з'явилися перші паперові аркуші.

До появи електронної книги папір використовувався як найзручніший матеріал для книгодрукування.

§ 29 Наголос. Словник наголосів. Орфоепічний словник

Запам'ятаймо!

Наголос — виділення одного зі складів у слові посиленням голосом. Такий склад називається *наголошеним*, решта складів у слові — *ненаголошені*.

В українській мові наголос вільний. Наголошеним може бути будь-який склад у слові: *кні́жка*, *перга́мент*, *оли́вець*.

Наголос розрізняє:

значення слів

засі́пати — засипа́ти
а́тлас — атла́с
ні́коли — ніко́ли

форми слів

кні́жки — книжкі́
сті́ни — стіні́
пісні́ — піснí

Деякі слова мають подвійний наголос: *пе́рвісний*, *ма́буť*, *наза́вжди*, *дерéвце*, *тако́ж*, *по́милка*.

266

Відгадайте загадку. Спишіть, над кожним багатоскладовим словом поставте наголос.

Не кущ, а з листочками, не сорочка, а зпита, не людина, а навчає.

267

1. Поставте наголос у поданих словах. Перевірте себе за словником. Запишіть слова в три колонки з наголошеним: 1) першим складом; 2) другим складом; 3) третім складом.

Арахіс, вільха, глядач, документ, допізна, жадібний, житло, замолоду, запитання, інструмент, каталог, кілометр, мережа, подруга, помилка, цемент, предмет, ознака, рукопис, приятель, продаж.

2. Прочитайте записані слова вголос, запам'ятовуючи наголоси.

Запам'ятаймо!

Орфоепічний словник — це словник, у якому подано правила вимови голосних і приголосних звуків у словах, а також правила наголошування слів у сучасній українській літературній мові.

В орфоепічному словнику використовується **фонетична транскрипція** — звуковий запис слів.

Про норми наголошування слова можна довідатися також із словника наголосів.

Орфоепічна помилка — це неправильна вимова голосних і приголосних звуків або неправильне наголошування слів.

Зразки запису слів у фонетичній транскрипції

[полта́ва]	слово записується у квадратних дужках, з малої букви; букви, що позначають звуки, між собою не з'єднуються
[че ^и рка́си] [жи ^е то́ми ^е р]	скісна риска над голосним позначає наголос; маленька буква вгорі праворуч указує, до якого звука наближається вимова
[луц'к]	скісна риска вгорі після приголосного позначає його м'якість
[м'іст]	['] передає пом'якшення приголосного перед <i>і, ю, я</i>
[запор'іж':а]	[:] передає подовжений звук
[дзі́ґа]	[—] дужка над <i>дж, дз</i> означає, що ці букви позначають один звук

268 Спишіть речення, розставляючи в словах наголоси. Виділені слова поділіть на склади.

1. Книги з папірусу з'явилися в Африці. 2. Писати на них було зручно, але через декілька років вони розсипались. 3. У тринадцятому столітті в Європі навчилися виготовляти папір, схожий на той, яким ми користуємося і сьогодні (За О. Єфімовою).

269 1. Прочитайте звуковий запис слів. Запишіть слова буквами.

[в'ін:иц'а], [дн'іпрó], [закарпáт'а], [кййівшчи'ена], [л'в'ів], [узбе^ире́ж':а], [шчáс'т'а].

2. Складіть і запишіть речення зі словом, у якому 10 звуків позначаються 8 буквами.

270

Прочитайте, правильно вимовляючи слова. Запишіть їх фонетичною транскрипцією.

Щедрість, вугілля, хом'як, кав'ярня, календар, озвучення.

271

Виконайте тестове завдання.

Правильну вимову відображає фонетичний запис слів у рядку

А голубка [гоУлѹбка], земля [зе^Имл'а]

Б промінчик [пром'інчи^Ек], свято [с'в'ато]

В вогко [вѹхко], приносить [при^Еноси^Ет']

Це цікаво!

Іменники із суфіксом **-анн(я)** майже всі зберігають наголос дієслів, від яких вони утворені.

Наприклад: запитати — запитання, пізнати — пізнання, поєднати — поєднання, читати — читання, навчати — навчання, вирахувати — вирахування.

Однак подекуди наголоси дієслова та утвореного від нього іменника не збігаються.

Наприклад: визнати — визнання, зобов'язати — зобов'язання.

272

Прочитайте пари дієслів. Яке значення має кожне дієслово в наведеній парі? Складіть і запишіть речення з поданими дієсловами за зразком.

Зразок. Засіяти — засіяти. Галя засіяла клумбу чорнобривцями. На небі засіяла вечірня зірка.

Надіхати — надихати; об'їздити — об'їздити; обходити — обходити; заїздити — заїздити.

273

Спишіть речення. У виділених словах поставте наголоси, уникаючи орфоепічних помилок.

1. На полицках книгарні Остап побачив чимало знайомих **книжок**. 2. На **сторінках** журналу з'явилася цікава інформація про нові туристичні маршрути. 3. Ми з **подружкою** відвідуємо хореографічну студію. 4. Щасливий **випадок** допоміг туристам ознайомитися зі старовинним **замком**. 5. На уроках іноземної мови ми вдосконалюємо **вимову**. 6. **Середина** літа порадувала нас щедрим урожаєм кавунів. 7. **Читання** книжок приносить велике задоволення. 8. Порадую батьків гарною **новиною** — я переміг у змаганнях. 9. У **завданнях** із математики є дуже складні приклади.

Прочитайте слова, звіривши їх вимову за орфоепічним словником. Утворіть від них форми родового відмінка однини та називного відмінка множини.

Пісня, вимога, загадка, кропива, спина, Полтавщина, Черкащина, кілометр.

Усміхнімось!

Чому корови не літають?

— Чи чули, чи знали, чи бачили ви —
Летіли у вирій ключем корові...
— Неправда: бо не корові, а корови!
— Хай будуть корови. Насупили брови,
Наставили роги на синії хмари,
Що їх в піднебесі паслися отари.
— Обманюєш: паслися, а не паслися!
— Рогами в хмари — і дощик полився,
І впала б на землю краплинами злива,
Та зливу за хвостик упіймала слива.
— Та ні ж! Не упіймала, а упіймала!
— Як висохла слива — таранею стала.
— На сливі — тараня. А слива ж куди?
— А сливи сховались в кущах лободи.
І довго в травиці лежали — дрижали,
Від страху в землі корінцями вростали.
— Обманюєш знову: в яку ще землі?
У землю, напевно, у теплу ріллю.
— І листя зелене до неба тягли,
До вечора біло усі зацвіли.
Побачили все те корови із неба:
Сади зацвіли — повертатися треба.
Вить гнізда, висиджувати коров'ят.
— Брехня це, бо не коров'ят, а телят.
— Як грались телята — гніздо повалили,
На землю зі сливи вони полетіли
Униз головою, носи розплескали,
Носи розплескали і плакати стали.
Їх мами-корови жаліли, втішали,
З тієї пори і літять перестали.

С. Маршак

(Переклад із російської Н. Забіли)

§ 30 Орфограма. Ознайомлення з орфографічним словником

Запам'ятаймо!

Орфограма — написання слова, частини слова, яке відповідає певному правилу.

Орфографічний словник містить інформацію про правильне написання слів. Слова в ньому розміщені за алфавітом.

Орфографічна помилка — це неправильне написання слова, її позначають так (|).

Види орфограм

Назва орфограми	Написання
Частка <i>не</i>	<i>не боятись, небезпека, непомітно</i>
Апостроф	<i>п'ять, пів'яблука, свято</i>
Подвоєні приголосні	<i>беззахисний, віддати, туманно</i>
Ненаголошені <i>е, и</i> в коренях слів	<i>грудень, весело, зима</i>
Букви <i>о, а</i> , що позначають ненаголошені голосні	<i>багатий, гончар</i>
Префікси <i>роз-, без-</i>	<i>розваги, безкрай, розписатися</i>
М'який знак (ь)	<i>місяць, близький, менше</i>
Перенос слова	<i>олі-вець, сум-ний</i>

1. Спишіть текст, вибираючи з дужок потрібний варіант. Підкресліть і поясніть орфограми.

Ось так (*не*)помітно й закінчився рік. Народне прислі(*вя, в'я*) стверджує, що сумний груд(*е, и*)нь у с(*вя, в'я*)то і в буд(*е, и*)нь, проте саме оста(*н, нн*)ій міся(*ц, ць*) року налаштовує кожного з нас на в(*е, и*)селу хвилю. Хоч з(*е, и*)ма і пов(*е, и*)ртає на мороз, однак сонце вже йде на літо. З(*е, и*)мові місяці б(*о, а*)гаті на с(*вя, в'я*)ткові ро(*з, с*)ваги.

2. Запишіть власні приклади, щоб пояснити наведені у вправі орфограми.

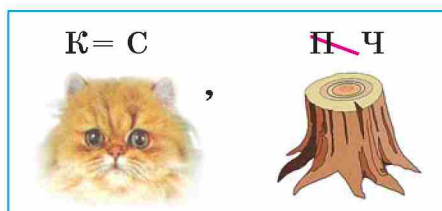
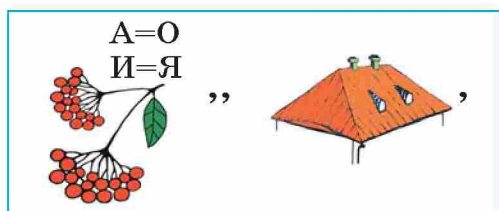

- Випишіть з орфографічного словника 10 слів з орфограмою «Частка *не*».

277 Випишіть з орфографічного словника 10 слів з орфограмою «Апостроф».

278 Випишіть з орфографічного словника 10 слів, правопис яких видається вам складним.

279 Розгадайте ребуси. Слова-відгадки запишіть. Підкресліть орфограми.

І ПЕНЗЛЕМ, І СЛОВОМ

280 1. Прочитайте вірш. Випишіть словосполучення, у яких головне слово іменник, а залежне — прикметник. Підкресліть і поясніть орфограми.

Кольоровий вірш

Червоне сонце освітило
промінням жовтим
білий світ,
дерева чорні,
небо синє,
жовтогарячий небозвід.
Червоне сонце освітило
лютневий білий-білий сніг,
само вже стало біле-біле:
зима на ньому залишила
холодний слід...

О. Черняк

2. Розгляньте фотографію. Доберіть словосполучення, які описують зиму.

281 Спишіть речення, вставляючи потрібні букви. Написання слів звірте з орфографічним словником.

1. Сніг у грудні гл..бокий — урожай в..сокий. 2. Сумний грудень у свято і в буд..нь. 3. Заступи грудня дв..рима, то він тобі вікном улізе. 4. Грудень землю груд..ть і хату остуд..ть.

5. Груднева днина куца: сюди тень, туди тень — та й м..нув день. 6. Грудень — кінець року, а початок з..ми (*Народна творчість*).

282 Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова, поясніть орфограми.

Сиджу я біля **підвіконня**,
Коли дивлюся — у садку
На груші... яблука червоні
Висять на самому **вершку**.
Та от **підкрався** кіт-гульвіса,
На грушу глянув, як сова, —

Червоні яблука знялися
І — полетіли! Ну й **дива**!
Взяв **олівець** я із **пенала**
І **записав** в календарі:
«**Сьогодні** вперше **прилітали**
До нас у гості **снігурі**».

А. Качан

283 Запишіть і відгадайте загадку. Підкресліть слова, які пояснюють орфограму «Частка не».

Три брати ідуть по світу
з осені назустріч літу.
Перший — землю закував,
лід під ноги нам поклав.

Другий — снігом засипає.
Третій — віхолами грає.
Нерозлучні три брати.
Не стрічався з ними ти?

За В. Верховнем

§ 31 Вимова наголошених і ненаголошених голосних і позначення їх на письмі. Ненаголошені голосні [e], [и], [o] у коренях слів

Запам'ятаймо!

Голосні	Вимовляються
усі наголошені [a], [i], [y]	чітко і виразно чітко і виразно
[o] ненаголошений	ніколи не наближається до [a]
[o] ненаголошений перед складом з наголошеними [y], [i]	нечітко, наближається до [y]
ненаголошений [e]	нечітко, наближається до [и]
ненаголошений [и]	нечітко, наближається до [e]

284

1. Прочитайте слова, дотримуючись правильної вимови.

Гайдамака, холодно, караван, розумний, коло, галас, молоко, салат, полонина, гарячий, солодко, голубка, каюта, вологий, лопух, карусель, подружжя, покотитися, каструля, зозуля, боротьба, дарма, лоскотно, каштан, новобудова, газ, тобі, гама, голова, гора, сова, солома, солдат, козжух, козуля.

2. Випишіть слова, у яких вимова ненаголошеного [о] нечітка й наближається до [у].

285

Прочитайте назви дорожніх знаків, правильно вимовляючи голосні звуки.

Діти

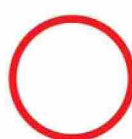
Слизька
дорога

Пішо-
хідний
перехід

Рух пішо-
ходів за-
боронено

Рух
заборо-
нено

Рух на ве-
лосипедах
заборонено

286

Прочитайте вірш. Випишіть слова з ненаголошеними [е], [и], [о].

Кізка

Бігла кізка по мосту,
Збила куряву густу.
Тут листочок, там листочок
Схопить, вхопить і навскач.
Он яка рогата, бач!
Он яка, бач!

А назустріч не орда —
Суне з поля череда.
Кізка вправо, кізка вліво,
В неї роги — мов рогач.
Он яка завзята, бач!
Он яка, бач!

Де взялися пастухи,
Молодці, не лінюхи,

Прип'яли козу за роги.
А вона у крик, у плач...
Он яка завзята, бач!
Он яка, бач!

А. Малишко

Запам'ятаймо!

У коренях слів із ненаголошеним [е] пишемо букву **е**.

У буквосполученнях <i>-ере-, -еле-</i>	<i>берегиня, лелека, пелена</i>
Якщо при зміні слова [е] чергується з [і]	<i>осені — осінь, на печі — піч</i>
Якщо при зміні слова [е] випадає	<i>палець — пальця, вітер — вітру</i>

У коренях слів із ненаголошеним [и] пишемо букву **и**.

У буквосполученнях <i>-ри-, -ли-</i>	<i>бриніти, гриміти, глитати</i>
У коренях <i>-бир-, -дир-, -мир-, -пир-, -стил-</i> , якщо далі є наголошений [а]	<i>перебираю, задираю, завмираю, запираю, застилаю</i>

Сумнівний голосний у коренях слів можна перевірити наголосом, тобто так змінити слово, щоб [е], [и] звучали чітко.

Наприклад: далечина́ — далéко, реготáти — рéгіт, кри́вий — кри́во, ви́пиляти — ви́пілюю.

287 1. Запишіть словосполучення, вставляючи потрібні букви.

Уважно д..витися, молодша с..стра, неслухняний хлоп..ць,
з..лене дер..во, об..режно переходити, в..селий гурт, дж..рело
живлення, б..шкетник на дорозі, л..гковий автомобіль.

2. Придумайте казку про дорожні знаки, скориставшись записаними словосполученнями (на вибір).

Це цікаво!

Крім відомого вам слова *пра́вило*, є ще й слово *прави́ло*. Його чуємо рідко. Але для веслярів, шевців, будівельників це слово звичне. Так, за допомогою *прави́ла* змінюють

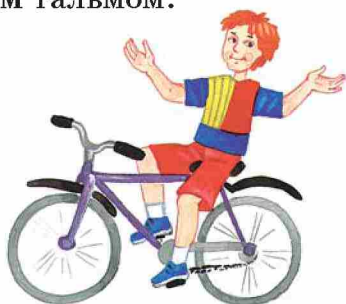
рух човна, розправляють цупку тканину чи шкіри, вирівнюють стіни. А вам *правило* допоможе перевірити написання ненаголошеного [и] в словах *правило, правильний*.

288

1. Розгляньте уважно малюнки. Випишіть виділені слова, поясніть їх правопис.

Щоб зупинитись, потрібно перестати крутити педалі, а потім гальмувати переднім чи заднім гальмом. Переднім гальмом треба гальмувати м'яко й **використовувати його переважно** на повороті. Хто з дітей на малюнку гальмує **правильно**?

Я гальмую лише
переднім гальмом.

Я гальмую лише
заднім гальмом.

Я гальмую **почергово**
обом гальмами.

Я гальмую тільки
перед самою перешкодою.

2. Який вид транспорту обрали для себе герої коміксу? Запишіть його назву.

289

1. Поясніть правопис ненаголошених голосних у коренях слів.

Везуть, вивчення, далечінь, дерево, дівчинка, заборонено, керувати, крилатий, нахилитися, обережно, триматися.

2. Розкажіть про правила дорожнього руху для велосипедистів, використовуючи подані слова.

290 Запишіть слова, вибравши з дужок потрібну букву. Свій вибір обґрунтуйте (усно).

З(е, и)мний, ос(е, и)літися, п(е, и)чэра, д(е, и)тінство, зб(е, и)регті, тр(е, и)мтіти, в(е, и)лікий, в(е, и)чэря, тр(е, и)вати, в(е, и)чорів, сп(е, и)нятися, щ(е, и)рбáтий, м(е, и)лосэрдя, в(е, и)шнэвий.

291 Спишіть текст, вставляючи потрібні букви.

Сучасні в..нахідники працюють над тим, щоб водій і пішохід почувалися якомога безпечніше. На деяких авто вже встановлені електронні системи, які здал..ку розпізнають обр..си людини та відстань до неї. І якщо ця відстань загрозл..ва, машина вм..кає сигнал і зуп..няється.

292 Змініть подані слова за зразком так, щоб ненаголошений е чергувався з і. Пари слів запишіть.

Зразок. Кореня — корінь.

Кореня, лебедя, кременя, село, принести, семи, променя, вести, плести, шести.

293 Виконайте тестове завдання.

Усі слова написано правильно в рядку

- А затерати, видирати, відгриміти, забриніти
- Б лизати, помиритися, заберати, переливатися
- В дрижати, тривати, заблищати, перестилати

§ 32 Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом

Запам'ятаймо!

Написання слів, які не можна перевірити наголосом, треба перевіряти за **орфографічним словником**. Такі слова потрібно запам'ятовувати.

Наприклад: апельсін, чемодán, календár.

294 Запишіть слова з ненаголошеними голосними, які не можна перевірити наголосом. Запам'ятайте їх правопис.

Абрикóса, апетіт, бензін, бузинá, кишéня, вінегрét, кермó, левáда, метáл, метéлик, пенáл, секúнда, теáтр, щеня́.

295 Запишіть слова, вставляючи потрібну букву.

В..дмідь, г..рой, д..ктант, д..ван, за..ць, кил..м, ч..р..вики,
м..даль, ц..мент, н..діля, пон..ділок, пр..дмет, т..атр, ч..твер, яс..н.

296 Відгадайте ребуси. Слова-відгадки запишіть.

297 Запишіть слова. Запам'ятайте їх правопис. Яке значення мають перелічені слова? Скористайтесь тлумачним словником.

Леміш, метушня, плекати, пшениця, серпанок, тремтіти, чепурний.

298 Прочитайте слова, запам'ятайте їх правопис. Складіть із трьома словами (на вибір) речення. Запишіть їх. Поясніть орфограму «Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом».

Диплом, директор, кипарис, лиман, минулий, цибуля, цимбали, чинара.

299 1. Прочитайте уривок вірша. Про яке правило в ньому йдеться?

Перевірити неможливо

...Але є слова, що в них
написання голосних
через наголос бува
перевірити неможливо,
а тому такі слова
пам'ятати нам важливо.

Я включаю їх у вірш:
це, наприклад, керувати,
це — легенда і чекати,
це — левада і леміш.

Д. Білоус

2. Виберіть три слова, правопис яких потрібно запам'ятати. Поясніть значення цих слів. Складіть і запишіть із ними речення.

300 1. Установіть відповідність між словом і його тлумаченням.

Справедливість —	терпимість до чийхось думок, поглядів.
Толерантність —	об'єктивне ставлення до когось, чогось.
Вимогливість —	відповідальне ставлення до себе, до когось, до виконання певного завдання.

2. Поміркуйте, яку з названих рис характеру вам треба в собі виховувати.

301 Відгадайте загадки. Слова-відгадки запишіть. Запам'ятайте їх правопис.

1. Жовте, соковите, на дерев'янку надіте. 2. Залізний кінць пофарбований і гумою підкований. 3. Горбатий мішок на чотирьох стовпах стоїть. 4. Видно край, а до нього не дійдеш. 5. От чудасія! Лечу на коні, що бігати вміє, а стояти — ні.

302 1. Прочитайте подані слова й запам'ятайте їх правопис.

Інженер, океан, температура, телефон, Інтернет, бейсбол.

2. Складіть із поданими словами речення. Запишіть їх.

303 Виконайте тестове завдання.

Усі слова записано правильно в рядку

А коридор, президент, тривога, фермер

Б секунда, горезонт, пиріг, колектив

В сантиметр, черемха, криниця, депутат

§ 33 Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних звуків

Запам'ятаймо!

Дзвінкі приголосні звуки завжди вимовляються дзвінко в кінці та в середині слова: *народ* [наро́д], *гриб* [гри́б], *дудка* [ду́дка], *ніжка* [ні́жка].

Виняток становить [г], який перед [к], [т] змінюється на [х]: *легко* [ле́хко], *вогко* [во́хко], *нігті* [ні́хті], *кігті* [кі́хті].

304 Прочитайте вірші, чітко вимовляючи приголосні звуки.

Стоять під снігом сосни сонно,
сидять на соснах снігурі.
Санчата на ставок з розгону
скотились весело з гори.

Н. Забіла

Туман в траві стеріг отару.
Не дасть отару на поталу.
А тут над ставом засвітало,
отара — є, туман — розтанув.

М. Дубов

305 Прочитайте скоромовки. Шиплячі вимовляйте твердо.

Чайці чапля чемно мовить:
— Чорногуз пішов на лови.
Чимчикує він до ставу
через лози кучеряві.

О. Кононенко

Щиглі в кущах пищали,
Щоранку сповіщали:
«В кущах вітрище свище,
Гуляє морозище».

Г. Бойко

306 Спишіть вірш. Поясніть правопис сумнівних приголосних і голосних, що виділені.

Летко, легко, аж несміло,
Листям липа шелестіла.
Два лелеки пролітали

І на липі спочивали.
Як лелеки полетіли,
Липа — вслід їм шелестіла.

Г. Чубач

Запам'ятаймо!

У вимові приголосні звуки можуть уподібнюватися.
Уподібнення — це наближення звучання одного звука до іншого.

Внаслідок уподібнення		
глухий звук перед дзвінким переходить у парний дзвінкий: <i>боротьба</i> [бород'ба] <i>просьба</i> [прóз'ба]	попередній приголосний стає м'яким або пом'якшеним під впливом наступного: <i>пісня</i> [п'іс'н'а] <i>кузня</i> [к'у́з'н'а] <i>різні</i> [р'і́з'н'і]	у вимові близькі звуки вимовляються як один подовжений звук: <i>берешся</i> [бе ^н рѐс':а] <i>сердиться</i> [сѐрди ^е ц':а]

Для правильного написання слова з уподібненими приголосними потрібно змінити слово або дібрати спільнокореневе, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний:
боротьба — *боротися*, *легко* — *легенько*.

307 Прочитайте слова. Випишіть ті, у яких відбувається уподібнення приголосних.

Безшумний, сережка, вокзал, ложка, шибка, на дошці, миєшся, робиться, швидко, стежка, скибка, футбол, принісиши.

308 Спишіть вірш-загадку, вибираючи з дужок потрібну букву.

Стрімко вибігли на гору
Дві подру(ж, ш)ки білорі.

Дощик їм положе кі(с, з)ки.
Звуть цих подружок бері(з, с)ки.

309

Розгадайте ребуси. До слів-відгадок доберіть слова, які б пояснювали правопис сумнівного приголосного.

Запам'ятаймо!

Звук [ф] потрібно вимовляти чітко й не плутати з вимовою буквосполучення *хв*.

310

1. Прочитайте слова.

Марфа, жирафа, портфель, рафінад, телефон, фабрика, Федір, фільм, фіранка, форма, фургон, шафа.

2. Спишіть. Підкресліть слова, у яких є [ф'].

Запам'ятаймо!

Написання		Вимова	
букво-сполучення	приклад	звуко-сполучення	приклад
шся	<i>милуєшся</i>	[с':а]	[ми'єлу'йєс':а]
тськ	<i>братський</i>	[ц'к]	[бра'ц'кий]
дств	<i>людство</i>	[цтв]	[л'у'цтво]
чн	<i>сонячний</i>	[шн]	[со'н'ашний]
тч	<i>вітчизна</i>	[ч:]	[в'іч:йзна]
чц	<i>у сороцці</i>	[ц':]	[у соро'ц':і]
ться	<i>навчиться</i>	[ц':а]	[нав'чі'ц':а]
зш	<i>зшити</i>	[ш:]	[ш:йти]

311

Виконайте тестове завдання.

Правильну вимову відображає фонетична транскрипція в рядку

А знайомишся [знай'оми'єш'с':а]

Б пишеться [пі'ше'т'с':а]

В у річці [у р'іц':і]

312

1. Відтворіть подані слова у звуковому записі за зразком. Поясніть, що відбувається внаслідок уподібнення приголосних.

Зразок. Пісня [п'іс'н'а].

Вісті, свято, камінці, пісня, цвях, гості.

2. Складіть і запишіть з поданими словами речення.

§ 34 Спрощення в групах приголосних

Запам'ятаймо!

Українській мові не властивий збіг приголосних. Коли утворюються нові форми слів або нові слова й виникає збіг приголосних, один із приголосних звуків випадає.

Це явище називають **спрощенням у групах приголосних**. Спрощення в групах приголосних відбувається у вимові й на письмі або тільки у вимові.

Групи приголосних, де найчастіше відбувається спрощення у вимові й на письмі:

ждн → *жн* (тиждень — тижневий);

здн → *зн* (проїзд — проїзний);

зкн → *зн* (брязкіт — брязнути);

скн → *сн* (блиск — блиснути);

стн → *сн* (користь — корисний);

стл → *сл* (щастя — щасливий).

Винятки: *зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хворостняк, шістнадцять.*

Спрощення відбувається **тільки у вимові**:

— числівників: *шістсот, шістдесят*;

— слів, утворених від назв іншомовного походження: *ба-ластний, контрастний, компостний, агентство, альпі-ністський, гігантський, диригентський, президентський, студентський, туристський.*

313 Спишіть речення. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у яких відбувається спрощення. Складіть із ними словосполучення.

1. Бережи **честь** змолodu. 2. **Проїзд** вантажного транспорту цією вулицею заборонено. 3. Добра **вість** піднімає, а погана — у землю вганяє. 4. **Радості** багато, зате толку мало. 5. **Виїзд** сплануєш — часу не змарнуєш. 6. Літній день — за зимовий **тиждень**. 7. Серед брязкоту зброї музи мовчать. 8. На те людина працює, щоб мати **користь**. 9. Всякий свого **щастя** коваль.

314 Запишіть слова, що є винятком із правила про спрощення приголосних. З трьома словами складіть речення і запишіть. Поясніть орфограму «Спрощення в групах приголосних».

315

Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок, де потрібно, пропущені букви.

1. Хто на поріг, тому пиріг, хто від порога, тому щас..лива дорога. 2. По парі пізнати, чим сер..це кипить. 3. Вередлива коза дуже вовкові корис..на. 4. Краще піз..но, ніж ніколи. 5. Де велика рада, там піс..ний борщ (*Народна творчість*).

316

Випишіть слова з орфограмами «Ненаголошені в коренях слів», «Спрощення в групах приголосних».

Жаліслива жаба

Край берега під пнем,
Замаскувавшись куширем,
Ловила Жаба мух. Одну таки спіймала.
Глипнула: «Мало, — каже, — мало.
Якби це птах, який тут приземливсь, —
Дивись, якраз би на вечерю й стало».
Лелека ніби чув, спустивсь.
Як Жаба вгледіла — отетеріла.
(Зеленою була — ще більш позеленіла).
Під воду шмиг! Ну подругам казати:
«Оце Лелеку з'їсти я хотіла,
Та, бачу, так злякавсь — я й пожаліла:
Нащо сердешну пташку зобижать!..»

А. Косматенко

317

Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Обґрунтуйте спрощення в групах приголосних.

Рисами характеру запорозьких козаків були добродушність, **безкорисливість**, щедрість, схильність до щирої дружби. Окрім того — любов до особистої свободи, через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство, глибока повага до старих і заслужених воїнів.

«Хоча в Січі, — розповідає один із сучасників, — жили люди різного стану, але там панувала така **чесність** і безпека, що можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. За будь-який злочин проти чиеїсь **власності** гостя чи січового мешканця негайно карали смертю». На війні козак відзначався розумом, вражав ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і зневагою до смерті (*За Д. Яворницьким*).

318

Розгадайте ребуси. Від слів-відгадок утворіть слова зі спрощенням приголосних.

319

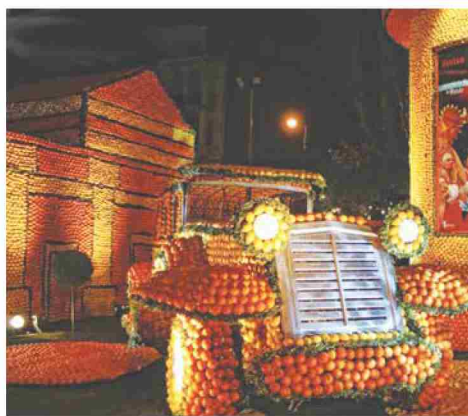
1. Спишіть текст, вибираючи з дужок правильний варіант.

Свято лимонів

Свята бувають різні. Одне з найяскравіших, найцікавіших — фестиваль лимонів у місті Ментоні, який на два ти(жн, ждн)і стає тури(стськ, ськ)им центром Франції. Лимони, що вирощують біля цього містечка, мають унікальний і неповторний смак. Вони дуже кори(сн, стн)і.

Відкриває фестиваль Його Величність Лимон зі своїм почтом. На чолі виї(здн, зн)ої процесії гіга(нтс, нс)ьке чудернацьке авто, прикрашене лимонами, апельсинами та грейпфрутами, на якому ща(стл, сл)иві діти розігрують веселі сценки. На ярмарковій площі гості можуть поласувати різноманітними цитрусовими стравами.

Для підготовки «лимонного» свята використовують сто тридцять тонн цитрусових плодів. Щорічно це розкішне й «смачне» шоу відвідують від 200 до 230 тисяч туристів.

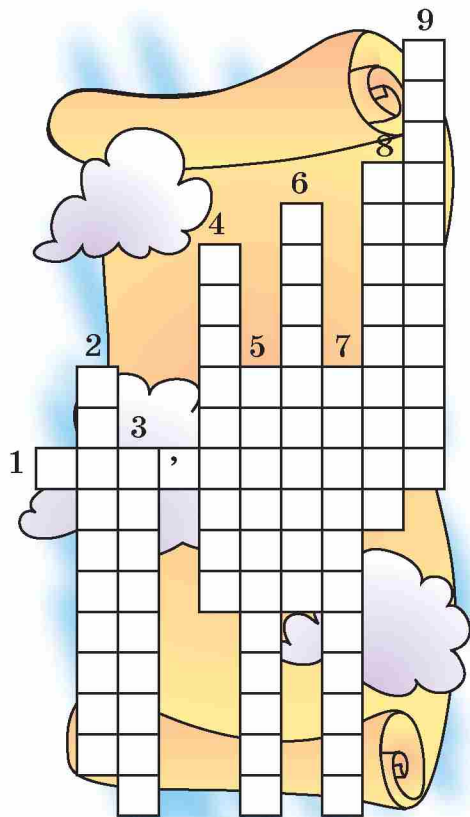
2. Складіть розповідь про властивості цитрусових, які вживають у вашій родині.

Розгадайте кросворд і запишіть у зошиті слова-відгадки. Поясніть їх правопис. Що об'єднує ці слова?

1. Прикметник, утворений від слова, що означає частину руки.
2. Той, що любить вихвалитися.
3. Той, який виявляє або виражає ласку.
4. Прикметник, що характеризує людину, тварину: худий, з випнутими кістками.
5. Відповідь на приклад $5 \times 2 + 10 - 4$.
6. Невеликі тонкі гілки, відділені від дерева, куща; сухі гілки, сучки дерев, що попадали на землю.
7. Протилежний, цілком відмінний від чогось.
8. Прикметник, який характеризує що-небудь непотрібне, зайве.
9. Прикметник, близький за значенням до слів *мандрівний, подорожний*.

§ 35 Чергування [o] – [a], [e] – [i], [e] – [и]

Запам'ятаймо!

При зміні форм слова та при творенні спільнокоренових слів у деяких дієсловах відбуваються такі чергування:

[o] → [a]

- а) перед наступним складом із наголошеним *a*:
ломити — лама́ти, допомогти — допомага́ти;

Винятки: вимовити — вимовля́ти [ви^емовля́ти],
простити — проща́ти, поклонитися — поклоня́тися
[поклон'а́ти^ес'а].

[e] → [i]

- б) перед наступним складом з *-a(-я-), -ува(-юва-)*:
берегти — оберіга́ти, гребти — загриба́ти, укоренити —
укорінюва́ти.

[e] → [и]

- в) перед *р, л*, якщо в наступному складі є наголошений *а*:
заберу — *забираюти*, *терти* — *стираюти*.

321

Заповніть у зошиті таблицю. Розподіліть подані пари дієслів у відповідні колонки.

Чергування		
[o] – [a]	[e] – [i]	[e] – [и]

Допомогти — допомагати, стелити — застилати, застебнути — застігати, зломити — ламати, котитися — кататися, здерти — здирати, схопити — хапати, берегти — зберігати, пекти — випікати, шептати — нашіптувати, беру — забирати, терти — стирати.

322

1. Спишіть уривок із вірша Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...». Вставте пропущені букви.

Об..рнувся я на хати —
 Нема в мене хати!
 Не дав мені Бог нічого!..
 І хлинули сльози,
 Тяжкі сльози!.. А дівчина
 При самій дорозі
 Недалеко коло мене
 Плоскінь виб..рала,
 Та й почула, що я плачу,
 Прийшла, привітала,
 Ут..рала мої сльози
 І поцілувала...

323

Спишіть речення. Поясніть чергування голосних у коренях виділених дієслів.

1. **Тече** вода в синє море, та не **витакає**; шука козак свою долю, а долі немає. 2. А журавлі **летять** собі додому ключами. 3. **Прилітає** зозуленька над ними кувати... 4. І пугач пуга, і сова з-під стріхи в поле **вилітає**. 5. Не журиться Катерина — слізеньки **втирає**... 6. Швиденько сльози Марія **втерла**, сміючись. 7. Не **вмирає** душа наша, не вмирає воля! 8. Там батько,

плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині!.. 9. І сонце гріло, не пекло! (З *тв. Т. Шевченка*).

324

1. Спишіть текст. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у коренях яких відбулося чергування.

Весело забриніли струни. Старий кобзар знає, що молодь любить. «Коло млина, коло броду», «Ой летіла горлиця», — співає він. А далі як ударить на всі струни: «Ой за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким...» Хлопці та дівчата **схопилися** в танок, аж курява пішла. Допізна **спостерігав** малий Тарас, як молодь танцювала, співала на майдані. Додому прийшов зачарований музикою й довго не міг заснути (За *Д. Красицьким*).

2. Поясніть лексичне значення слів *кобзар*, «Кобзар».

325

- Запишіть парами спільнокореневі слова за зразком.

Зразок. Зага^няти — заго^нити: [а] — [о].

Котити, відстрілятись, розплести, допомога, вихопити, розплітати, стирати, підстрелити, катати, стерти, хапати, допомагати.

326

1. Знайдіть у поданих уривках із творів Т. Шевченка дієслова, у яких відбувається чергування [е] — [і], [е] — [и]. Запишіть їх.

1. За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину...

2. Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде...

2. Складіть речення з виписаними словами.

327

1. Прочитайте текст про Шевченка-художника.

Поезія Тараса Шевченка відома в усьому світі. Але не менш багатою й цікавою є творчість Шевченка-художника.

Шевченко дуже любив малювати портрети. Він зображував своїх товаришів, знайомих, самого себе. Художник не просто копіював людське обличчя, а намагався глибоко проникнути у внутрішній світ людини.

Погляньмо на «Портрет Варі й Василька Репніних». На ньому зображено молодших дітей Василя Репніна — Варю, яку в родині називали Люля, та Василька. Про роботу над цим твором згадувала тітка дітей Варвара Репніна: «...він працював над портретами дітей мого брата, а я їх розважала, щоб вони сиділи спокійно».

Шевченко передав настрій обох дітей, знайшов для кожного з них природну позу. Легка, упевнена манера письма та м'які й теплі кольори роблять зображення хлопчика та дівчинки дуже живими. У миловидного Василька не по-дитячому серйозний погляд, а чарівна дівчинка Варя дивиться ніжно й замріяно (*Із журналу*).

Т. Шевченко. Портрет Варі й Василька Репніних.
Полотно, олія. 1844 р.

2. Розгляньте репродукцію картини. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи подобається вам картина? Чому?
2. За якими деталями можна визначити час написання картини?
3. Якими прикметниками можна описати настрій дітей?
4. Які кольори називають теплими, а які — холодними? Знайдіть їх на картині.

Усміхнімось!

328

Прочитайте текст. Розтлумачте виділене висловлювання.

Побачила Муха Слона.

— А-а, привіт, родичу!

— Яка ти мені родичка? — скипів Слон.

— Отакої! — образилася Муха. — А почитай лиш, що мудрі люди пишуть. Осьдечки чорним по білому: «**3 мухи зробили слона...**»

Почухав Слон за вухом. Нічого не вдієш. Доведеться, мабуть, родичатися з Мухою.

...Бо Слона ще змалечку привчили сліпо вірити писаному (П. Ларін).

§ 36 Чергування [о], [е] з [і]

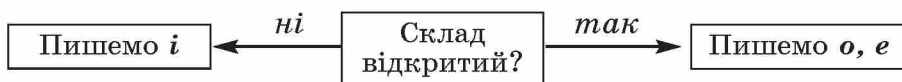
Пригадаймо!

1. Що таке *склад*?
2. Які склади називаються *відкритими*?
3. Як називається склад, що закінчується на приголосний звук?

Запам'ятаймо!

У багатьох словах української мови *о, е* у відкритих складах чергуються з *і* в закритих при зміні форми та творенні нових слів: *будова* — *будівник*, *веселий* — *весілля*, *ночі* — *ніч*, *печі* — *піч*.

Однак *і* може вживатися у відкритому складі перед *-ець, -ок*: *стілець, стіжок*.

Прочитайте текст. Змініть виділені слова так, щоб відбулося чергування [о], [е] з [і]. Запишіть їх.

Український віночок

Віночок нагадує сонце. Його носили дівчата тільки до заміжжя. Вінки плели обов'язково з живих квітів: калини, барвінку, ромашок, волошок, маку, хмелю. Кожна квітка має своє значення:

волошка означає простоту й **ніжність**, мак — **молодість**, мальва — красу, дзвоник польовий — **вдячність**, ромашка — кохання та злагоду, фіалка — **сором'язливість**.

Перший віночок плела дівчині мати в три роки, а в сім років у віночок дівчині вперше вплітали яблуневий цвіт. До вінка прив'язували стрічки (О. Кириченко).

330 Спишіть вірш. Підкресліть слова, у яких чергуються голосні.

Шурхіт вітру, шепіт тиші,
Шелест листя десь здаля,
Я почула власні вірші
Крізь шипшинове гілля.

Вже шибки пошерхли в хаті,
Зашарівся верболіз,
Шати жовті і багаті
Шие осінь для беріз.

М. Колесник

331 Прочитайте приказки. До виділених слів доберіть спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулося чергування [o], [e] з [i]. Запишіть ці пари.

1. Стоїть, як на **ножах**. 2. Помічник, як **коневі** заєць. 3. Уперся, як **віл** у нові **ворота**. 4. **Семеро** одного не ждуть. 5. Бачить **кіт** сало, та сили мало. 6. Вода і **камінь** довбає. 7. **Гостре словечко** коле сердечко. 8. Дивись на **зріст**, та питайся розуму. 9. **Задер носа** — й кочергою не дістанеш. 10. Пропало, як з **воза** впало.

332 1. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Своєрідним жіночим обер..гом в Україні завжди був вінок. І сьогодні, як і в давнину, з ран..ього д..тинства кожна дівчина вчиться випл..тати віночки з квітів. Їх в Україні пл..ли з різного зі..ля від весни до пізньої ос..ні. Кожний віночок слугував не тільки окрасою голови дівчини, він був знахарем душі, бо в ньому є чаклунська сила, що і біль знімає, і волос..я бер..же (*За М. Крищуком*).

2. Зробіть звуковий запис слів *сьогодні, оберіг, плести, зілля, осінь, волосся*.

333 Спишіть текст. Поставте слова в дужках у потрібній формі. У виділених словах підкресліть голосні, що можуть чергуватися.

Серед розмаїття вінків особливе місце належить «вінку кохання». Право виплітати його мали дівчата віком від тринадцяти (рік) до заміжжя. Основу такого вінка становлять ромашки — символ (юність), доброти й (ніжність). Поміж ромашками влітають цвіт яблуні і вишні. Над чолом — квітує гроно калини. Вінок прикрашають вусиками (хміль) — символом (гнучкість) розуму (*За М. Крищуком*).

Це цікаво!

334

Прочитайте. Провідмініайте іменники *Київ*, *Чугуїв*, *Миколаїв*.

Щоб не помилятися, відмінюючи слово *Київ*, щоразу згадуйте рядок із вірша про Київ Дмитра Луценка: «Як тебе не любити, Києве мій!»

До речі, так само відмінюються слова *Миколаїв* — *Миколаєва*, *Чугуїв* — *Чугуєвом*.

335

Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки. Підкресліть у них орфограму.

336

Виконайте тестове завдання.

Чергування [о], [е] з [і] відбувається в усіх словах рядка

А гора, нога, дорога

Б пороги, сорока, ворона

В болото, сльоза, мережа

337

Прочитайте текст. Розіграйте діалог.

У хаті — як у віночку

Яся. Бабусю, ти помітила, як ми з Дмитриком прибрали в кімнатах?

Бабуся. Як же не помітити?! Тепер у нас *у хаті — як у віночку*.

Дмитрик. У віночках бувають дівчата, коли йдуть виступати, співати... Як це може бути — *у хаті — як у віночку*?

Бабуся. Так здавна українці називають гарно прибрану, прикрашену оселю. Є й прислів'я таке: «Тримай *хату як у віночку*, а рушничок — на кілочку».

Яся. А рушничок, мабуть, має бути вишитий? Але чому ж він на кілочку?

Бабуся. Вишитими рушниками завжди прикрашали хату. А на кілочку тримають інший рушник — яким утираються, він має

бути завжди напoxваті. Отож прислів'я говорить не тільки про гарно прибрану, прикрашену хату, а й про любов до чистоти, охайності.

Дмитрик. А могли українці казати *у хаті* — як *у віночку* через те, що був звичай розмальовувати піч і стіни в хаті квітами? У нас же є книжка про петриківський розпис...

Яся. Там такі чудові квіти, калина, розписи по дереву.

Бабуся. Звичайно, Дмитрику, люди сприймали красу намальованих віночків, квітів на стінах хати й могли передати це мовним образом *у хаті* — як *у віночку*. Хоч тепер і не розмальовують так осель, а мова зберегла в такому порівнянні традиції українців, історію української культури.

Довідка: *Як у віночку (у вінку)* — дуже гарно, чисто, охайно.

1. Спишіть текст. Підкресліть слова з орфограмою «Чергування [o], [e] з [i]».

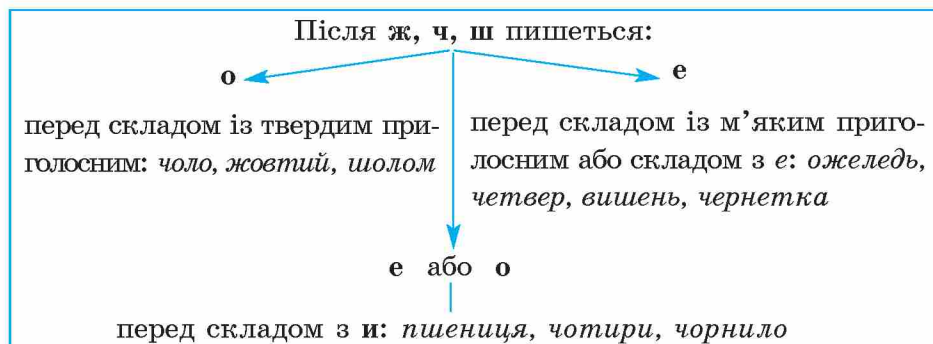
У хаті було як у вінку. Хоч убогість, справді, виглядала тут з усіх кутків, однак вона мовби згладжувалася дбайливою, якоюсь цнотливою чистотою, що лежала на всьому. Стіни розписані виноградом, на вікнах квіти в глечиках, від порога до самого стола прослався барвистий домотканий килимок, видно, тільки сьогодні покладений (*О. Гончар*).

2. Підготуйте усну розповідь про традиції облаштування вашого житла.

§ 37 Букви *е, о* після *ж, ч, ш*

Запам'ятаймо!

339

Перепишіть прислів'я та приказки, вставляючи пропущені слова з довідки. Поясніть написання цих слів.

Де багато ... , там нема ... .
 Не вчи ... їсти хліба ... .
 Хату жінка за три кути держить, а ... за ... .
 ... душу і милом не відмиєш.
 Краще тепер, ніж у ... .

Довідка: печ..ного, пташ..к, уч..ного, комах..к, ч..ловік, ч..твертий, ч..рну, ч..твер.

340

Спишіть акровірш. Підкресліть слово з орфограмою «Букви е, о після ж, ч, ш».

Жовтіють на дубовім вітті,
 Осінній час — трусить пора.
 Летять вони додолу миттю,
 У торбу їх лісник збира.
 Ділянку знайде залюбки,
 І там з них виростуть дубки.

М. Романченко

341

Спишіть вірш, вставляючи потрібні букви.

Жуки дзижчать в садочку літом,
 По стежці жабка — плиг та плиг!
 Ж..ржини квітнуть ж..втим цвітом,
 Кружляють бдж..ли біля них.

Н. Забіла

342

Прочитайте вірш, виразно вимовляючи звук [ч]. Прокоментуйте на прикладах із скоромовки орфограму «Букви е, о після ж, ч, ш».

Чорно, чорно уночі,	Чорна тінь усе накрила.
Чорні очі у сичів.	Через чорних тих сичів —
Чорні очі, чорні крила,	Чорно, чорно уночі.

Г. Чубач

343

1. Розгадайте ребус-прислів'я. Запишіть відгадку.

Яка на

, така й буде

.

2. Складіть і запишіть твір-мініатюру, використовуючи слова: *вечоріє, жєнці, повечєряти, учорашній, черствий, шершаві.*

344

Спишіть лічилку. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у яких відбувається чергування *о – е* та *е – і*.

Раз, два, три, **чотири**,
Козі дзвоника **вчепили**,

Коза бігає, **кричить**,
Просить дзвоник **відчепить**.

Усміхнімось!

- Мамо, а наша вчителька зовсім не знає тварин.
- Звідки ти це взяв?
- Я намалював коня, а вчителька питає, що це таке.

345

1. Прочитайте й розподіліть подані слова у відповідні колонки. Заповніть у зошиті таблицю за зразком.

Написання	
<i>е</i> після <i>ж, ч, ш</i>	<i>о</i> після <i>ж, ч, ш</i>

Ш..лом, бдж..ла, ч..тири, ч..твертий, ш..рш..нь, ож..нити-ся, ч..рнота, ж..рдина, ж..ржина, ш..стий, дж..рело, ш..сти-денка.

2. Уведіть виділені слова в складне речення й запишіть його. Підкресліть головні члени речення.

346

1. Прочитайте вірш. Випишіть слова із буквами *ж, ч, ш*. Підкресліть ті, у яких є орфограма «Букви *е, о*, після *ж, ч, ш*».

Дощик стрекоче щоночі,
Небо додолу схилилось.
Сонце заплющило очі,
Мабуть, за літо стомилось.

Листя — пожовклі серветки.
П'янку всміхаються айстри.
Править червоним чернетки
Жовтень, розгублений майстер.

Л. Лілова

2. Перелічіть у вірші образи осені. Запишіть свої думки й почуття про осінь.

347

1. Виразно прочитайте вірш. Якими звуками створено настрої вірша? Який це настрій?

Червоне сонце в Чорне море сіло.
Напнула ніч легку чадру на Крим.
Над Києвом вже теж повечоріло...
В думках сьогодні я побуду з ним.

Г. Литовченко

2. Запишіть вірш. Підкресліть слова, у яких є орфограма «Букви е, о після ж, ч, ш».

§ 38 Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів

Запам'ятаймо!

Після букв *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів пишемо *и*: *жити, прочитати, широкий, щирий, кислий, хитрий, гинути, розхитати, вищипати, кидати*.

Букву *і* пишемо в словах, де відбувається чергування *о, е* з *і*: *вхід (бо входить), вечір (бо вечори), щітка (бо щетина)*.

348

- До поданих слів доберіть спільнокореневі з довідки. Прокоментуйте орфограму «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

Вигін, жінка, кізка, похід, розчісувати, шість, щілина.

Довідка: ходити, вигонити, ущелина, чесати, кози, женитися, ушестеро.

349

- Запишіть слова, вставляючи потрібні букви. Поясніть написання.

Переж..вати, відпоч..нок, щ..глик, ук..нути, прих..льний, прих..д, ш..ло, щ..пати, щ..тка, г..ркати.

350

- Спишіть текст. На місці крапок поставте пропущені букви.

1. Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом-кріпаком, прадідом-запорожцем — не заг..нула іще честь і хоробрість. 2. Через це вірили в зорі й прекрасні ідеї, у ч..стоту й мужність людської душі. 3. Шторм не вгавав, крига троц..лася одна об одну, туман сунувся до берега. 4. Ж..нки підганяли чоловіків, діти поруч із батьками працювали, як дорослі. 5. На пісках росте воцанка менша; на воді — конюшина біла; на степах — ч..стотіл, чебрець,

х...зується щ...риця, пох...тується зміячка — жовта, як кульбаба;
а слава людська росте з єдності та відваги! (За Ю. Яновським).

351 Пригадайте п'ять слів, у яких після ж, ч, ш, щ та г, к, х пишемо і, та складіть із ними речення. Запишіть речення.

Усміхнімось!

352 Відтворіть діалог.

Першокласниця приходить зі школи, а мама питає:

— Оленко, а хто за тобою сидить?

— Я не знаю, бо вчителька казала, що назад обертатися не можна.

353 Виконайте тестове завдання.

Букву *и* пишемо в усіх словах рядка

А ч..плятися, розх..тати, приг..нати

Б ч..стота, щ..рий, х..трий

В ш..піти, ч..тач, щ..чка

354 Знайдіть за поданим зразком слова з орфограмою «Букви *и, і* після ж, ч, ш, щ та г, к, х у коренях слів».

Т	Ч	І	П	Б	В	Г	К	Р	И	Х	Щ	І	Т	К	Щ
І	Д	С	К	И	Н	У	Т	И	К	І	У	Ч	И	А	И
Ш	О	Ж	И	Н	А	Л	П	А	У	Т	К	И	Т	О	Р
И	Т	И	Й	Я	Г	І	Л	К	А	К	Ь	Л	Е	Й	И
П	Р	И	Х	И	Л	И	Т	И	С	К	И	Б	К	А	Й

355 Спишіть, підкреслюючи в кожному рядку зайве слово.

1. Ш...ло, ч...н, к...стка, ч...ж.

2. Сх...д, веч...рній, к...дати, к...нський.

3. Сх...л, г...рка, щ...тка, шк...льний.

356 Спишіть речення. Підкресліть слова, у яких є орфограма «Букви *и, і* після ж, ч, ш, щ та г, к, х у коренях слів».

Читай рядки ці так і сяк — вони не зміняться ніяк

Жарт — суму страж.

У хижу — вужиху.

Ти — щит.

Живи ж (А. Мойсієнко).

§ 39 Найголовніші правила чергування приголосних звуків

Запам'ятаймо!

При творенні й зміні слів у корені може відбуватися чергування приголосних.

Основні випадки чергувань:

[г]	—	[ж]	—	[з']	—	нога́, ніжка́, на нозі́
[к]	—	[ч]	—	[ц']	—	юна́к, юна́че, юна́цький
[х]	—	[ш]	—	[с']	—	рух, руша́ти, у ру́сі
[д]	—	[дж]	—			ходи́ти, ходжу́
[т]	—	[ч]	—			леті́ти, лечу́
[ст]	—	[щ]	—			чи́стити, чи́щу
[б]	—	[бл]	—			любі́ти, люблю́
[в]	—	[вл]	—			лови́ти, ловлю́
[м]	—	[мл]	—			грома́ти, грома́лю
[п]	—	[пл]	—			ліпи́ти, ліплю́
[ф]	—	[фл]	—			графи́ти, графлю́

Прочитайте текст. Випишіть виділені слова й доберіть до них такі форми слів або спільнокореневі слова, щоб відбулося чергування приголосних звуків.

Мудра природа

Як же в сувору зимову пору виживають наші менші брати? Як почувається рослинний світ?

Багатьом **допомагають** вижити люди, а також природні властивості тварин і **птих**. Деякі птахи **можуть** змінювати температуру тіла, тому не **охолоджуються**.

Природа живе й під **снігом**. І взимку дерева, квіти чують весну. Поставте у воду гілку бузку чи вишні — **зацвіте**!

1. До кожного слова доберіть і запишіть пару з чергуванням приголосного за зразком. Звуки, що чергуються, підкресліть.

Зразок. Сніг — сніжинка.

Берег, гладити, їздити, казати, кликати, птах, пух, сидіти, скакати, увага.

2. Складіть усну розповідь про лісову прогулянку, використовуючи подані слова.

359

Прочитайте народні вислови. Випишіть слова, у яких може відбуватися чергування приголосних звуків. Поясніть правила чергування звуків.

Січневі — сікти, серпневі — пекти.

Квітневий сніг такий, як жіночий плач.

Миші бігають по снігу — на тривалу відлигу.

360

Спишіть текст, вставляючи потрібні слова з довідки.

Квіти як подарунок є виявом добрих почуттів, доброго ставлення до того, кому їх дарують. Радісним стає будь-яке свято, коли ... , рідні приносять улюблені квіти. Зі ... скомпонований букет надає кімнаті святковості й затишку. Квіти пробуджують у нас людяність, щирість, ...

Довідка: іменник *друг* у Н. в. мн.; спільнокореневе слово до дієслова *смакувати* — іменник в Ор. в. одн.; іменник, спільнокореневе слово до прикметника *сердечний*.

Це цікаво!

Коли найкраще зрізати квіти для букета?

Вранці. Лілії, гвоздики — тільки-но забарвився бутон; гладіолуси — коли розкрилися дві перші квітки; айстри й жоржини — розквітлими.

У яку воду ставити квіти?

У відстояну протягом доби: хлорована вода шкідлива для рослин.

Які речовини можна додати у воду з букетом, щоб квіти довше зберігали свіжість?

Борну кислоту, аспірин, цукор.

361

1. Запишіть вірш М. Воробйова. До виділених слів доберіть спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулося чергування приголосних.

Січень-сікач

Ой багато насік.

Насік з морозу гілок

Та заприг снігура у візок,

Та привіз до Вітра-брата,

Поскладав у холодній хаті,

До весни іще довго жити,

Буде чим у печі топити.

2. Поясніть, чим збирається топiti в печі Січень-сікач.

362 Запишіть подані словосполучення у формі місцевого відмінка.

Ялинова гілка, кетяг горобини, різдвяна свічка, тернова хустка, тертий мак, чарівний запах.

363 Виконайте тестове завдання.

Чергування приголосних звуків можливе в усіх словах рядка

А молоко, поріг, вухо, поспіх

Б вік, читає, пече, наука

В пейзаж, жінка, берег, спокій

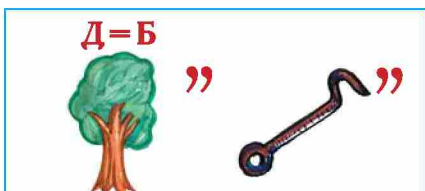
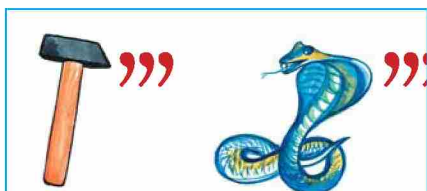

Усміхнімось!

364 Прочитайте скоромовку вголос у швидкому темпі.

Пилип посіяв просо,
Просо поспіло,
Пташки прилетіли,
Просо поїли,
Пилип плаче.

365 Відгадайте слова, зашифровані в ребусах. Запишіть їх, доберіть до кожного спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулася зміна приголосного в корені.

366 1. Спишіть текст, ставлячи слова в дужках у потрібній формі. Назвіть орфограму «Чергування приголосних».

Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від (дорозі), скільки скинеш (очі), розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою (скатерці). Василько не (постережу), що коні звернули з (дорозі) і (побіжать) праворуч. Трісь! Щось (тріщати)

в саях, і Василько дав сторчака в сніг. Підвівся, (*підбіжу*) до саней. (*Запобіжу*) лихові не (*могти*) було. Хлопець (*випряжу*) коні, сів верхи і поїхав назад по (*дорога*). Він (*заблуджусь*), (*заплачу*). Василькові згадалась ясна батькова хата. Батько та дві (*сестричці*) (*сиджу*) за столом, мати подає вечерю (*За М. Коцюбинським*).

2. Підкресліть однорідні члени речення.

§ 40 Основні випадки чергування *у – в, і – й*

Запам'ятаймо!

Українська мова — одна з наймилозвучніших мов світу. Щоб у мовному потоці уникнути збігу кількох голосних чи приголосних, використовують чергування прийменників *у* з *в* та сполучників *і* з *й*. Можуть чергуватися *у – в* та *і – й* на початку слова.

Вживаємо <i>у</i>	Приклади
1. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний.	<i>Багато троянд у вазі.</i>
2. На початку речення перед приголосними.	<i>У Герди калатало серце від страху й нестримного бажання побачити Кая.</i>
3. Незалежно від закінчення попереднього слова перед <i>в, ф, льв, зв, дв, св, тв, хв</i> .	<i>Діти повернулися у святковому настрої.</i>
Вживаємо <i>в</i>	Приклади
1. Коли попереднє слово закінчується на голосний.	<i>Маленька розбійниця всілася в карету.</i>
2. На початку речення перед голосним.	<i>В оленя заблищали очі.</i>

Чергування *у* з *в* не відбувається:

- у власних назвах: *Угорщина, Ужгород, Урал*, але: *Україна — Вкраїна* (у поезії);
- у словах, що вживаються тільки з *в* або *у*: *вдача, вказівка, вправа, удача, указ, ультиматум, уряд*.

367

1. Прочитайте і запишіть назву казки, яка так починається. Спишіть, добираючи з дужок потрібну букву.

Жив на світі один лихий троль. Якось він був (у, в) дуже доброму гуморі, бо зробив собі дзеркало. Це дзеркало мало надзвичайну властивість — (у, в)се добре й прекрасне здавалося (у, в) ньому гидким, а (у, в)се бридке й погане виглядало прекрасним (За Г. К. Андерсеном).

2. Обґрунтуйте чергування. Запишіть фонетичною транскрипцією виділене слово.

368

- Прочитайте текст, випишіть словосполучення з прийменниками у чи в. Поясніть чергування.

У великому місті жило двоє маленьких дітей. Вони не були родичами, проте любили одне одного, як брат і сестра. Їхні батьки жили в мансардах двох сусідніх будинків. Ступивши з віконечка на ринву, можна було опинитися коло сусідського вікна. Там стояли великі дерев'яні ящики, де росла зелень для страв і кущики троянд. Хлопчик і дівчинка дуже любили бігати в гості одне до одного й сидіти на маленьких стільчиках під трояндами (За Г. К. Андерсеном).

369

- Прочитайте пари слів. Складіть і запишіть із ними речення, вибираючи в кожному випадку потрібний варіант слова.

Узимку — взимку, умовити — вмовити, уперед — вперед, уперта — вперта, урожай — врожай.

370

- Запишіть речення, вибравши потрібну форму слова.

1. Діти зайшли до кімнати (у, в)двох. 2. (У, В)двох завжди веселіше. 3. Настав час (у, в)гомонитися. 4. Вони (у, в)тішилися бабусиною казкою.

Запам'ятаймо!

В українській мові унікають збігу голосних. Пауза (розділовий знак) сприймається як приголосний.

Вживаємо і	Приклади
Після приголосного звука.	<i>Кай і Герда милувалися малюнками.</i>
На початку речення.	<i>І Кай, штовхнувши ящик, вирвав троянди.</i>

Вживаємо <i>й</i>	Приклади
Якщо попереднє слово закінчується на голосний.	<i>Маленька розбійниця сховала обидві руки в Гердину гарну муфточку, м'яку й теплу.</i>

І з й не чергуються при зіставленні чи протиставленні (*діти і дорослі, біле і чорне*) та після паузи (на письмі — після розділового знака).

Наприклад: Хвіртка відчинилася, і дівчинка босоніж побігла стежкою.

371 Доберіть пари із слів-назв персонажів казки. Запишіть ці пари, використовуючи сполучники *і* або *й*.

Зразок: Кай і Герда, ...

Кай, маленька розбійниця, ворона, принц, фінка, Герда, Снігова королева, лапландка, принцеса, ворон, бабуся в дивному капелюшку, троянди, північний олень, сніжинки.

372 Виправте помилки, які порушують закон милозвучності в українській мові. Виправлений текст запишіть.

Кай складав із крижин різні химерні фігури і цілі слова. Але ніяк не міг скласти слово «вічність». А Снігова королева сказала йому: «Коли ти складеш це слово, то станеш сам собі господар, і я подарую тобі увесь світ й новенькі ковзани».

373 1. Спишіть текст, вибираючи з дужок правильний варіант.

Кай сидів тихий, непорушний (*й, і*) холодний. Тоді Герда заплакала, і її гарячі сльози (*в, у*) пали йому на груди. Вони пронизали його до самого серця. Хлопчик глянув на дівчинку, (*й, і*) вона заспівала йому пісеньку про троянди.

Кай раптом гірко заплакав. Він ридав так довго (*і, й*) сильно, що скалка дзеркала витекла з ока разом (*зі, із, з*) сльозами. Тоді він (*в, у*) пізнав Герду (*й, і*) дуже зрадів.

2. Визначте кількість звуків і букв у словах: *гарячі, сльози, сильно, дзеркало*.

374 Спишіть, закінчуючи речення.

- Вони сиділи під трояндами (*і, й*) ... .
- Кай опинився в палаці (*і, й*) ... .

3. Герда довго шукала хлопчика (*і, й*) ... .
4. Сльози полилися з очей Кая (*і, й*) ... .

Запишіть основну думку казки Г. К. Андерсена «Снігова королева», використовуючи словосполучення: *любов і дружба, вірність і стійкість, самопожертва і відданість*.

§ 41 Позначення м'якості приголосних на письмі буквами *ь, і, є, ю, я*. Правила вживання м'якого знака

Запам'ятаймо!

В українській мові м'якість приголосних на письмі позначають:

- 1) буквою *ь* (м'який знак): *січень, льодовий*;
- 2) буквами *є, ю, я*, коли вони стоять після м'якого приголосного: *сине, люди, пісня*;
- 3) буквою *і*: *ліс, сірий*.

1. Прочитайте прислів'я. Запишіть звуковим записом виділені слова.

1. *Січень* снігом *січе*, а мороз вогнем *пече*. 2. *Січень* без снігу — *літо* без хліба. 3. *Січень* *січися*, а ти до печі *тулися*. 4. *Січень* наступає — мороз *людей* обіймає (*Народна творчість*).

2. Які букви вказують на м'якість приголосних у виділених словах?

Прочитайте текст. Випишіть із тексту слова, у яких м'якість приголосних позначається буквами *і, я, ь*.

Січень вважається найхолоднішою порою року. Адже на цей місяць припадає найбільше морозних днів і снігопадів. Саме така погода, за тривалими спостереженнями, віщувала добрий урожай, тому й казали: «Хвали січень сніговий!» Що більше було опадів, то щедріше зволожувалася навесні земля (*З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»*).

Відгадайте загадки. Зробіть звуковий запис відгадок. Визначте, за допомогою яких букв у них позначено м'якість приголосних звуків.

1. Шумить, гуде і все горою іде.
2. Хто перший у хату заходить?

Виконайте тестове завдання.

Усі підкреслені букви позначають м'який приголосний звук у рядку

А шість, діцей, міркувати, ціти

Б ізюм, пиріг, тюхтій, длється

В діти, тямити, нюх, синє

Запам'ятаймо!

Правила вживання м'якого знака

ь пишеться	ь не пишеться
<p>1. Після м'яких <i>д, т, з, с, ц, л, н</i>: а) у кінці слова: <i>мідь, гість, за-в'язь, вісь, олівець, сіль, олень</i>; б) у середині слова перед буквами, що позначають тверді приголосні: <i>дядько, різьба, косьба</i>; в) перед <i>я, ю, є</i>, що позначають два звуки: <i>мільярд, порт'єра, дос'є</i>; г) перед <i>о</i>: <i>д'юготь, льон</i>.</p> <p>2. У дієсловах на <i>-ться</i>: <i>вибачається, умивається</i>.</p> <p>3. Після букви <i>л</i>, що позначає м'який приголосний, який стоїть перед іншим м'яким приголосним: <i>їдальня, пальці, сільський</i>.</p> <p>4. У буквосполученнях <i>-льк-, -льч-, -льц-, -ньк-, -ньч-, -ньц-</i>: <i>лялька — ляльчин — ляльці</i>; <i>ненька — неньчин — неньці</i></p>	<p>1. Після <i>б, п, в, м, ф</i>: <i>голуб, насип, любов, вісім, верф</i>.</p> <p>2. Після букв <i>ж, ч, ш, щ</i>: <i>ріж, річ, вишня, хвоц</i>.</p> <p>3. Після букви <i>р</i>: <i>базар, кобзар, писар</i>.</p> <p>4. Після букв <i>н, л</i> у буквосполученнях <i>-лк-, -лч-, -лц-, -нк-, -нч-, -нц-</i>: <i>Наталка — Наталчин — Наталці</i>; <i>хустинка — хустинці</i></p>

Букви, після яких пишеться м'який знак, легко запам'ятати, якщо скласти з ними таке речення:

Нам треба добре запам'ятати ці сім літер.

Перепишіть речення. На місці крапок, де потрібно, вставте м'який знак.

1. Гриц.. завбіл..шки із мізинец.., але справж..ній коляди-нец.. . Колядує, як годит..ся: «Коляд-коляд-коляд..ниця!» (Д. Білоус). 2. Прийшла осін.. смутна, прийшла зима л..юта,

а сосон..ці байдуже! (Олена Пчілка).
 3. Низ..ко, низ..ко я зігнувс.. і ще нижче скинув шапку. Зайчик весело всміхнувс.. і подав сіренн..ку лапку (О. Олесь).
 4. Цілий міх гостинн..ців нашій господинн..ці (Є. Гуцало).

381 Спишіть текст. Підкресліть слова з орфограмою «Правопис м'якого знака». Поясніть правопис.

Колись наші пращури Новий рік зустрічали навесні. Із запровадженням християнства в Київській Русі 988 року новолітування перенесли на вересень. Згодом його почали відзначати в січні. У січні святкують велике християнське свято — Різдво.

382 Виконайте тестове завдання.

М'який знак треба писати в усіх словах рядка

- А бул..ба, мал..ви, перстен.., секретар..
 Б першіст.., стрибунец.., близ..кий, піднімаєт..ся
 В вишен..ці, вигул..кнути, крад..кома, у спіл..ці

383 Прочитайте вірш. Випишіть слова, у яких м'якість приголосного передається за допомогою ь, я, ю, і.

Січень

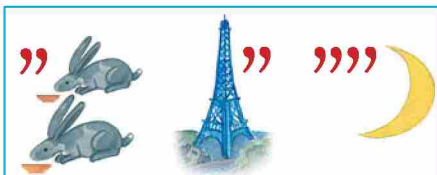
Дідусь Січень сніговий
 Випустив пухнастий рій,
 Нарядив у диво-шати
 Поля, діброви і хати.
 Сам насунув білу шалю
 З блискітками із кришталю,
 Теплу шубу одягнув,
 Биті валяночки взув.

Ой, щипає личко, вуха
 Зла мачуха-завірюха.
 Надулася, наче міх,
 Дме, дітей збиває з ніг.
 Проте хлопчики й дівчата
 Впевнено ведуть санчата.
 З гірки лине сміх і крик,
 А мороз скрипить: рип-рип...

Б. Козарський

384 Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки. Поясніть правопис м'якого знака.

§ 42 Сполучення *йо, ьо*

Запам'ятаймо!

Сполучення *йо* в українській мові вживається для позначення на письмі звуків [й], [о] і пишеться на початку слова й складу: *Йо-сип, міль-йон*.

Сполучення *ьо* позначає звук [о] і м'якість попереднього приголосного. Його пишуть у середині складу: *по-льо-вий, сьо-год-ні, дьо-готь, дзьоб*.

385

Прочитайте слова. Визначте кількість звуків і букв у кожному з них. Поясніть правило написання сполучень *йо, ьо*.

Район, павільйон, льон, підйом, льотчик.

386

Відгадайте загадки. Випишіть слова зі сполученнями букв *йо, ьо*.

1. Утрюх їдуть братці верхи на конячці. 2. Летіла птиця по синьому небу, розпустила крила й сонце закрила. 3. Хто співає, свище, плаче, а ніхто його не бачить? 4. Як запалять, то горить, як горить, то плаче. 5. Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає. Хоч мороз усе побив — його не займає.

387

1. Утворіть слова, використовуючи схеми. Запишіть їх.

2. Визначте, до яких частин мови належать записані слова.

388

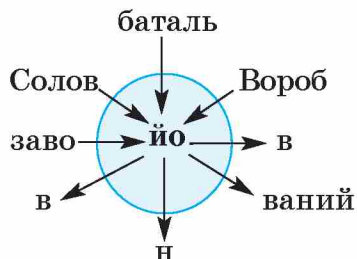
Утворіть із поданих груп слів три «чарівних кола».

Зразок. Батальйон, Воробйов, Соловйов, завоюваний.

1. Район, Майоров, курйоз, каньйон.

2. Бульйон, йорж, йод, бойовий.

3. Скуйовдити, знайомий, медальйон, мільйон.

- 389** Утворіть від поданих імен форми по батькові за зразком.

Зразок. Сергій — Сергійович.

Андрій, Микола, Олексій, Юрій.

- 390** Прочитайте вірш. Із словами, у яких є сполучення *йо*, складіть речення. Якими членами речення є ці слова?

Йоржа впіймав на вудку Йосип,
Схопив і зойкнув: «Ой-ой-ой!»
Не знав, напевно, Йосип досі,
Який колючий йоржик той.

Н. Забіла

- 391** 1. Утворіть слова, використовуючи «чарівне коло».

2. Складіть з утворених слів текст на тему «Героїчний вчинок» (5–7 речень).

Усміхнімось!

- 392** Прочитайте скоромовку. Випишіть слова зі сполученням *ьо*.

Чарівна корова
різнокольорова —
Йшла по молоко
кольоровиком.
А за нею кіт, кіт:
— Кольоровикам — привіт!
Де ти йдеш, корово
різнокольорова?
— Йду по молоко
кольоровиком.
Кольоровий кіт, кіт,
Кольоровий світ, світ.
Кольорова йшла собі
корова,

А за нею полечком
кольороводонечка.
Кольорова дівчинка,
кольоровосонечко.
Онде хата у ліску.
Ходить сонце по даху:
Золота діброва —
різнокольорова.

Б. Чепурко

393 Спишіть, вставляючи пропущені буквосполучення. Підкресліть у кожному рядку зайве слово.

1. Т..хкає, бад..рий, ма..р.
2. С..годні, ра..н, ц..го.
3. Осінн..го, кур..з, бо..вого.

§ 43 Правила вживання апострофа

394 Розгадайте загадку.

Я такий же, як знак розділовий,
і відомий шкільній дівчорі.
Та в словах української мови

Я пишусь не внизу, а вгорі.
Спробуй лиш написати «ім'я»,
Зразу стану потрібним і я.

Д. Білоус

Запам'ятаймо!

Апостроф позначає роздільну вимову звуків, використовується для позначення на письмі роздільної вимови твердих приголосних перед буквами **я, ю, є, ї**. Апостроф показує, що букви **я, ю, є, ї** позначають два звуки. Якщо букви **я, ю, є** вказують на м'якість попереднього приголосного, апостроф не ставиться.

Правопис апострофа

Апостроф перед я, ю, є, ї	
пишеться	не пишеться
<ol style="list-style-type: none"> 1. Після твердих б, п, в, м, ф: <i>б'ють, в'є, кав'ярня, м'ята, Стеф'юк.</i> 2. Після твердого р: <i>бур'ян, пір'я, матір'ю, міжгір'я.</i> 3. Після префіксів і першої частини складних слів, які закінчуються на твердий приголосний: <i>від'їхати, з'єднати, об'єм, дит'ясла, пів'яблука.</i> 4. У слові <i>Лук'ян</i> і всіх похідних від нього: <i>Лук'янівка, Лук'янченко, лук'янівський</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Після б, п, в, м, ф, якщо перед ними стоїть буква, що позначає приголосний, крім р, і належить до кореня: <i>духмянний, різдвяний, морквяний</i>, але: <i>верб'я, торф'яний, черв'як.</i> 2. Перед буквосполученням йо: <i>серйозний, мільйон, Воробйов.</i> 3. Після м'якого р: <i>буря, ряска, рюкзак</i>

395

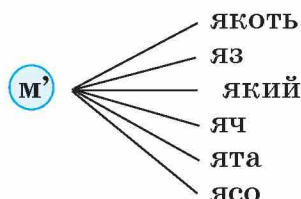
Спишіть текст. Підкресліть слова, у яких букви *я*, *ю*, *є* позначають два звуки.

Здавна існував звичай: від'їжджаючи в далекі краї, брати із собою грудочку рідної землі. У такий спосіб люди прагнули зберегти зв'язок із могутньою силою, що породила й благословила їх на життя.

Люди ставилися до землі, як до живої істоти, що відчуває і ласку, і біль. Влучно відтворив народні уявлення про землю український письменник Борис Грінченко: «Земля жива, — вона все чує і знає. Як люди гарні до неї, вона радіє і пособляє їм, а як — ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона — наша мати, вона свята!» (За Г. Тарасенко).

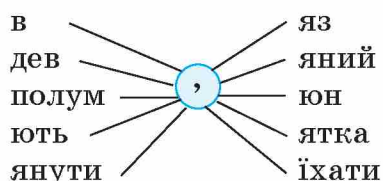
396

Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Запишіть їх у два рядки: у першому — односкладові, у другому — багатоскладові.

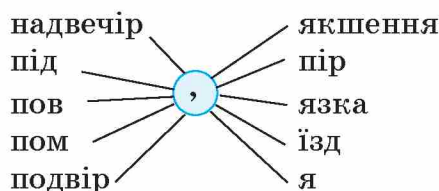
397

Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Визначте, до якої частини мови належить кожне слово.

398

Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Порівняйте кількість звуків і букв у кожному слові. Прокоментуйте висновки.

399

1. Прочитайте текст. Уставте замість крапок, де потрібно, апостроф. Випишіть слова з апострофом.

Чумаки були неабиякими романтиками. Від..їжджаючи по сіль, вони брали із собою жмутик духм..яної трави, жменьку рідної землі. Ці обереги були для них св..яті: нагадували про покинуті медв..яні ниви, укриті р..яскою ставки, м..ятні купелі. Вони навіювали спогади про зор..яні родинні вечори, коли вся сім..я слухала солов..їні переливи.

Чумаки зупинялися відпочивати зазвичай у невеликих міжгір..ях. Поблизу села Кам..янече знайдені чумацькі пам..ятки, зокрема — дерев..яна (з м..якої липи) похідна миска з двома відсіками. Більший відсік — для галушок, менший — для приправи (часник чи цибул..я з олією чи салом).

Є серед знахідок і «вузли» міцних чумацьких возів. Це — розпірки, закріплені внизу на осі, а вгорі з..еднані з кузовом.

Цікаві й «пральна машина» та «пральний порошок» чумаків (попіл із сон..яшникового бадилля). У жлукто (видовбану зі стовбура діжку без дна) клали шар соломи, на нього — попіл. Прокурений степовим порохом одяг пересипали тим самим попелом і втрамбовували. Зверху знову насипали попіл й заливали окропом. Одяг вимочувався, відтак його полоскали (*Із журналу*).

2. Які предмети чумацького побуту, описані в тексті, є на музейних світинах?

- 400 1. Спишіть речення. Поясніть орфограму «Правопис апострофа».

1. Кожне слово пахне, мов листочок м'яти. Та, мов квітка з короваю, пахне слово «мати» (*Д. Павличко*). 2. Кожне зело в букеті мало свій символ: м'ята оберігала від напасті й додавала здоров'я (*Г. Корицька*). 3. Волосся мили в кип'яченій воді, додаючи любистку, м'яти, ромашки, кропиви, кореня лопуха, бруньок бези, звіробою.

2. Що ви знаєте про рослину, назва якої є в кожному реченні?

- 401 Спишіть текст, вставляючи, де потрібно, апостроф.

М'ята

Об..їхав я багато кра..їв. Гарних, дивних, цікавих. Тепер у місті живу. Та враз я згадав хлоп..ячі забави на батьківському

подвір..ї. Почув трав..яний дух. Дух, де в..ється моя Рось. Задзвеніли мені солов..ї, кропив..янки, очерет..янки, заворкотіли голуб..ята. Запахли в рідному саду р..яст, рум..янок, п..ятиперстень. І м..ята. Холодна, кучер..ява (Д. Чередниченко).

402

1. Прочитайте продовження тексту Д. Чередниченка «М'ята». Випишіть слова з апострофом, поясніть його вживання.

Ледве заходжу, було, хлоп'ям до саду, відчуваю, як вільно дихати. Як пахучий холодок наповнює груди. А там ластів'я озветься, защебече, ніби щось промовляє. А із сусіднього саду вітається дід Лук'ян. Скинув бриля — махає. А поруч он клей вишневий, мов півник полив'яний.

Мені все дужче пахне м'ята. Я хочу додому. У батьків сад. Прийти й сказати: «Доброго ранку, мій драголюб!»

2. Як ви розумієте слово *драголюб*?

Усміхнімось!

403

1. Прочитайте. Випишіть слова з апострофом і обґрунтуйте його вживання.

Даремні обіцянки

Учителька дорікнула п'ятикласниці:

— Мар'яно, ти ж мені обіцяла вивчити вірша на п'ятницю, але слова свого не дотримала.

Аж тут хтось з учнів підмітив:

— Та в Мар'янки сім п'ятниць на тиждень...

2. Поясніть, що означає усталений вислів «Сім п'ятниць на тиждень».

404

Знайдіть зайве слово в кожному рядку.

1. Під..їхати, пів..острів, пів..ящика, пів..яблука.
2. Міжгір..я, подвір..я, бур..я, бур..ян.
3. П..еса, пам..ятка, зав..язь, моркв..яний.
4. Подвір..я, м..ячик, бур..як, дев..ять.
5. Пір..їна, кур..єр, надвечір..я, мор..як.
6. Цв..ях, сузір..я, п..ятниця, реп..ях.

§ 44 Подвоєння букв на позначення подовжених м'яких приголосних та збігу однакових приголосних звуків

Запам'ятаймо!

В українській мові м'які і пом'якшені приголосні між двома голосними вимовляються подовжено і на письмі позначаються двома однаковими буквами:

1) в іменниках середнього роду на **я**: *волося, вугілля, обличчя, узбережжя, узвишшя*;

2) в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка (тобто відповідають на питання *ким? чим?*): *ніччю (ніч), роллю (роль), міддю (мідь)*. Але в словах, що закінчуються на два приголосні, подовження не відбувається: *повість — повістю, жовч — жовчю*;

3) у словах *Ілля, суддя, стаття, рілля, зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню*;

4) подовжується м'який приголосний у дієслові *ллю* та його формах.

У словах середнього роду на **я**, що означають назви малят тварин: *зайчєня, поросєя, телєя, щенєя*, подовження у вимові немає, і тому подвоєних букв не пишемо.

405 Спишіть, вставляючи, де потрібно, букву. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

1. Жит...я, творін...я, горін...я, лист...я.
2. Емал...ю, радіст...ю, юніст...ю, мужніст...ю.
3. Осін...ю, сіл...ю, медал...ю, чверт...ю.

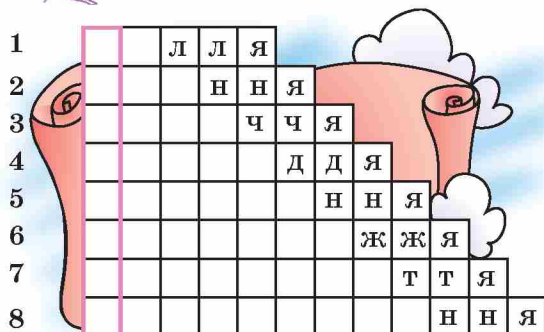
406 Прочитайте речення, випишіть слова з подвоєнням букв. Поясніть причину подвоєння.

1. Сонце — річкова лілея в довгих лляних косах! 2. Сонця проміння лежить прядив'яне, лежить полотняне. Скільки дбайливою осінню у світі проміння наткано. 3. А небо уночі — беззоряна рілля. 4. Якою гладдю вишито сніги майстерністю сорочої ноги. 5. Із коромислом по воду аж до моря зірка ходить. Ллється чисте срібло з відер на маки й калину, на завітчану у місяць срібну Україну (За С. Гуцалом).

407

Розгадайте кросворд у зошиті, використовуючи подані тлумачення слів.

1. Виоране поле.
2. Те, що за плечима не носити.
3. Лице.
4. Відсутність порядку.
5. Створення візерунку нитками на тканині.
6. Відсутність доріг.
7. Тисяча років.
8. Уявлення, мріяння про те, чого насправді не існує.

408

Напишіть твір на тему «Що дає нам читання?», використовуючи подані слова.

Читання, питання, знання, навчання, почуття, зусилля, старання, уміння, формування, намагання.

Пригадаймо!

1. З яких частин складається слово *беззмінний*?
2. Що ми називаємо коренем, префіксом, суфіксом?
3. Як називається змінна частина слова, яка служить для зв'язку слів у реченні?

Запам'ятаймо!

Подвоєння приголосних відбувається, якщо одна частина слова закінчується, а наступна починається на той самий приголосний.

Подвоєння відбувається при збігу однакових приголосних	Приклади
• префікса та кореня	віддати (<i>від</i> + <i>дати</i>), беззвучний (<i>без</i> + <i>звучний</i>), ззаду (<i>з</i> + <i>заду</i>)
• кореня і суфікса	законний (<i>закон</i> + <i>ний</i>), сонна (<i>сон</i> + <i>на</i>), годинник (<i>годин</i> + <i>ник</i>)
• основи дієслова на <i>с</i> + <i>ся</i>	розрісся (<i>розріс</i> + <i>ся</i>), понісся (<i>поніс</i> + <i>ся</i>)
• кінця першої і початку другої частини складно-скорочених слів	юннат (<i>юний</i> + <i>натураліст</i>), міськком (<i>міський</i> + <i>комітет</i>)

409

Запишіть слова, зашифровані в «чарівних колах». Поясніть причини збігу двох однакових приголосних.

даний
дзеркалення
дячити

від

дарувати
дати
ділити

відмін
антен
щоден

ний

стін
рослин
туман

410

Утворіть за допомогою префіксів прикметники, у яких приголосні подвоюються, за зразком.

Зразок. Без + зуб → беззубий.

Закон, зброя, звук, земля, зміст.

411

Утворіть за допомогою суфіксів прикметники, у яких були б подвоєні букви, за зразком.

Зразок. Сон — сонний.

День, осінь, кордон, диван.

412

Спишіть прислів'я, вставляючи, де потрібно, пропущені букви.

1. Хто з..млі дає, тому вона ві..дає утричі. 2. Як даси полюгною, то дасть хліба в..олю. 3. На чужий шматок не роз..являй роток. 4. Ласкаве т..лятко дві матки с..е. 5. Для людс..кої думки нема ві..далі. 6. Кі..ний пішому не товариш. 7. У гурті й бе..зубий собака страшний (*Народна творчість*).

Це цікаво!

В українській мові є пари слів, які різняться значенням, наголосами й написанням суфіксів. Слова з ненаголошеними суфіксами *-ен-, -ан-, -ян-* пишуться з однією буквою *н* (*нездóланий, незрівняний, нескінчений, неоцінений*), а слова з наголошеними суфіксами *-éнн-, -áнн-, -я́нн-* пишуться з двома *нн* (*нездолáнний, незрівня́нний, нескінче́нний, неоціне́нний*).

Наприклад, слово *нездолáнний* означає: «якого не можна здолати», а *нездóланий* — «той, якого досі не здолали».

413

Прочитайте речення. За змістом визначте наголошення і значення виділених слів. Запишіть речення, вставивши потрібні букви.

1. Невпізна(*н, нн*)ий випускник школи зайшов до учительської. 2. Невпізна(*н, нн*)ою стала наша відремонтована школа.

3. **Непримире**(*н, нн*)і хлопці готові були розпочати нову суперечку. 4. Їхні **непримире**(*н, нн*)і погляди були відомі всім. 5. **Нескінче**(*н, нн*)а розмова з товаришем турбувала його. 6. **Нескінче**(*н, нн*)а ріка людської пам'яті.

Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, у яких відбувається подвоєння букв.

1. Тим міцніше перекона(*н, нн*)я, чим більше воно залежить від почу(*т, тт*)я. 2. Сором сліз, що (*л, лл*)ються од безси(*л, лл*)я. 3. Грала промі(*н, нн*)ям, ясным самоцвітом пора(*н, нн*)я роса. 4. Коли втомлюся я жи(*т, тт*)ям щоде(*н, нн*)им, щоде(*н, нн*)им лихом, що навколо бачу, тоді я думку шлю в світи далекі, блукає погляд мій в країні мрії. 5. Я честь ві(*д, дд*)ам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами. 6. Хто не жив посеред бурі, не збагне журби безси(*л, лл*)я, той не знає всеї муки примусового безді(*л, лля*). 7. Не він один її любив, ві(*д, дд*)авна Україну поети славили в піснях, немов красу-дівчину (*З тв. Лесі Українки*).

§ 45 Написання слів іншомовного походження. Ознайомлення зі словником іншомовних слів

Запам'ятаймо!

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно не подвоюються: *адреса, басейн, грип, колектив, піца, сума*.

Лише в деяких загальних назвах пишемо подвоєні букви: *бонна, ванна, вілла, мадонна, манна, мулла, панна, тонна*. У власних назвах іншомовного походження пишемо подвоєні букви: *Голландія, Марокко, Міссурі, Філіппіни; Грімм, Даррел, Керролл, Коллоді, Перро*.

Щоб переконатися, чи правильно ви написали іншомовне слово, варто скористатися словником.

Написання слова, як відомо, перевіряють за орфографічним словником. Зі словника іншомовних слів дізнаються, з якої мови прийшли в нашу мову чужі, запозичені слова.

Наприклад, відомі всім слова *парашут, журі, брошура, парфуми, парфумерія* запозичені з французької мови.

415 1. Розгадайте кросворд у зошиті.

1. Англійський письменник, який писав про життя тварин.

2. Містечко, де минуло дитинство Марка Твена.

3. Річка в Америці.

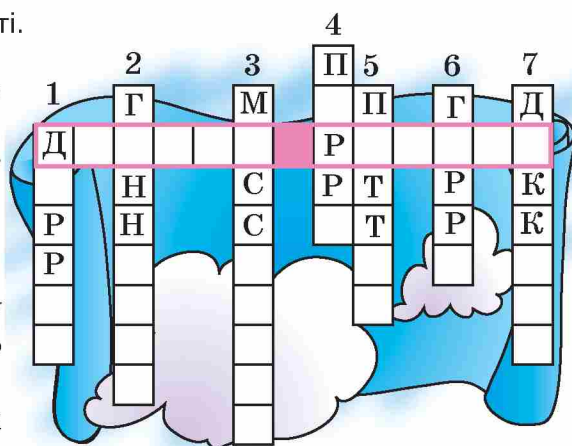
4. Французький казкар.

5. Прізвище персонажа твору Марка Твена, на захист якого став Том Соєр.

6. Ім'я головного героя всіх творів Джоан Ролінг.

7. Англійський письменник, який вигадав дядечка Скруджа.

2. Запишіть ім'я та прізвище італійського казкаря, зашифроване у виділеному рядку.

416 Складіть і запишіть три речення зі словами-відгадками кросворда. Слова іншомовного походження запишіть із можливими переносами.

417 Запишіть слова, що відповідають поданим значенням, використовуючи довідку. Поясніть правопис.

1. Стил ь у європейському мистецтві та архітектурі, що вирізняється урочистістю, вишуканістю.

2. Маса товару з упаковкою.

3. Вихователька дітей у багатих сім'ях.

4. Рід занять трудовою діяльністю, що є джерелом існування.

5. Розкішний будинок на околиці міста, звичайно з парком (садом).

Довідка: брутто, бонна, бароко, професія, вілла.

418 Випишіть 10 власних назв із подвоєними буквами, користуючись географічною картою.

Запам'ятаймо!

У загальних іншомовних назвах після дев'яти букв *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* пишеться *и*.

Увага! За буквою *и* має стояти буква, що позначає приголосний (крім *й*). **Наприклад:** бензин, директор, жирафа, оптика, ритм, синоптик, чипси, шифр.

Дев'ять букв («дев'ятку») можна запам'ятати, вивчивши таке речення:

Де ти з'їси цю чашу жиру?

Букву *і* в загальних назвах пишемо:

- на початку слова (*інженер, іподром, історія*);
- перед голосними та *й* (*діалог, зодіак, ієрогліф, сценарій*);
- після букв, що не входять у «дев'ятку» (*бізнес, епізод, мінімум, універсам*).

Усміхнімось!

Мрійник

Дуже хочу я у *Сочі*.
Там — прекрасне море,
і все літо теплий вітер
лагідно говорить.
По пероні ходять *поні*,
і таксі літають...
І *колібри* на балконі
день і ніч співають...

Мама каже: «Досить мріять,
ти роби задачу,
бо відправлю тебе в *Чилі*,
де папуги плачуть...»
Я не знаю, де те *Чилі*,
як папуги плачуть.
А ще гірше, що не вмію
розв'язати задачу.

Г. Чубач

Запам'ятаймо!

М'який знак у словах іншомовного походження пишеться після приголосних *д, т, з, с, л, н* перед *я, ю, є, ї, йо: ательє, Льюїс, мільйон, Ньютон, Редьярд*.

Апостроф у словах іншомовного походження пишеться після приголосних *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р* перед *я, ю, є, ї: В'єтнам, комп'ютер, кур'єр, об'єктив, П'єр, Х'юстон*.

419 Прочитайте тексти. Обґрунтуйте написання *и* та *і* у виділених словах.

Шимпанзе

Поширені в лісах екваторіальної Африки. Довжина тіла — 150 см, маса — 45–50 кг. Сплять і відпочивають у гніздах. Харчуються рослинною їжею, а також мурахами й термітами. Для пиття роблять собі чашечки, скручуючи листок у конус. Доживають до 60 років.

Павіан бабуїн

Поширені від Північної Анголи до Північного Мозамбіку, а також у Кенії та Південному Сомалі. Великі тварини масою понад 25 кг. Самки майже вдвічі легші. Павіани всеїдні. У раціон входять рослинна їжа, ящірки, комахи. Давні єгиптяни поклонялися павіанам, а їх трупи муміфікували.

1. Прочитайте тексти. Випишіть географічні назви та назви порід тварин. Поясніть правопис.

Перський кіт

Батьківщиною породи вважають Туреччину, хоча в Європу тварина потрапила з Ірану. Відомо до 90 різновидів цієї породи. Масивні, міцні, пропорційні, з великими круглими очима. Утратили здатність ловити мишей, пацюків і не можуть жити поза домом. Спокійні, віддані.

Парусник (кавалер)

Один із найкрасивіших метеликів, поширених в Індонезії, Океанії та Південній Америці. У більшості з них кінці задніх крил витягнуті в довгі хвости. Цьому видові метеликів загрожує вимирання, оскільки ліси, де вони живуть, вирубують.

Кенгуру

Живуть у саванах Австралії. Тримаються невеликими стадами й харчуються травою. Малят виношують у сумці. Кенгуру не агресивні, але за певних умов можуть бути небезпечними. Стрибки кенгуру — одне з найефектніших видовищ у природі.

Бордер-коллі

Ведуть родовід від оленегінних собак, яких свого часу до Шотландії завезли вікінги. Розумні,

урівноважені, дуже чутливі, не байдужі до похвали. Чудові пастухи.

Кажуть, що своїм поглядом можуть гіпнотизувати худобу.

2. Напишіть коротку інформацію про будь-яку тварину, наприклад про вашого домашнього улюбленця.

421

Запишіть слова, вставляючи *и* або *і*. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

1. Х..мія, математ..ка, астроном..я, г..мнастика.
2. Антаркт..да, Мадр..д, Браз..лія, Мар..я.
3. В..раж, ол..мп..ада, чемп..онат, еп..тет.

422

Випишіть зі словника іншомовних слів по 10 слів на орфограму «Букви *и* та *і* в словах іншомовного походження».

423

Запишіть назви розділів мовознавчої науки (див. с. 49). Поясніть правопис *і* та *и* в цих назвах.

424

Визначте, яку букву (*и* або *і*) потрібно вставити замість крапок у поданих словах. Запишіть ці слова у дві колонки: а) з буквою *і*; б) з буквою *и*.

Дж..нси, артер..я, д..алект, д..станція, с..луєт, б..лет, п..лот, ж..рафа, м..раж, лог..ка, л..н..я, такс.. , жур.. , арт..лерія, в..траж, покур.. , д..ципліна, ч..пси.

Це цікаво!

Чимало музичних термінів в українській мові запозичено з італійської: *анданте*, *акорд*, *композитор*, *піаніно*, *опера*, *соната*, *віолончель*, *соло*, *тріо*. А слова *пенсне*, *жабо*, *каш-не*, *манжет*, *пюре*, *бюро*, *манто*, *турне*, *лото*, *шасі*, *купе*, *рагу* — французького походження.

Слова, пов'язані з мореплавством, прийшли до нас із голландської мови: *флот*, *трос*, *трап*, *шлюпка*, *каюта*, *лоцман*, *бакен*, *матрос*, *гавань*.

Серед наукової лексики багато латинізмів: *консилиум*, *радіус*, *конус*, *конституція*, *еволюція*, *республіка*, *вектор*.

Чимало українських власних імен походить із грецької мови: *Андрій*, *Арсен*, *Василь*, *Євген*, *Микола*, *Олександр*, *Олена*, *Софія*, *Федір* та ін.

В українській мові є запозичення з польської мови: *зичити*, *квипитися*, *мешкати*.

Основні поняття до розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»

Звуки вимовляємо та чуємо	Букви бачимо та пишемо
38 / \ голосні приголосні 6 32	33 / \ ↓ голосні приголосні 10 м'який знак 22

Алфавіт (абетка, азбука) — це сукупність букв (літер), розміщених у певному порядку.

Склад — частина слова, яка вимовляється одним поштовхом повітря.

Наголос — виділення одного зі складів у слові посиленням голосом.

Орфограма — написання слова, частини слова, яке відповідає певному правилу.

Орфоепія — правила літературної вимови.

Спрощення в групах приголосних			
<i>ждн</i>	→	<i>жн</i>	<i>тиждень</i> → <i>тижневий</i>
<i>здн</i>	→	<i>зн</i>	<i>проїзд</i> → <i>проїзний</i>
<i>зкн</i>	→	<i>зн</i>	<i>брязкіт</i> → <i>брязнути</i>
<i>скн</i>	→	<i>сн</i>	<i>блиск</i> → <i>блиснути</i>
<i>стн</i>	→	<i>сн</i>	<i>перстень</i> → <i>персня</i>
<i>стл</i>	→	<i>сл</i>	<i>щастя</i> → <i>щасливий</i>

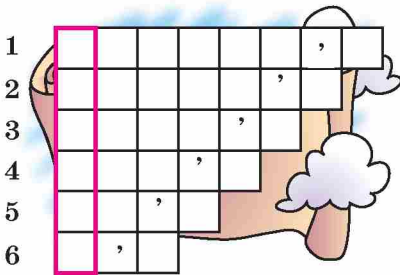
Основні чергування голосних	
Чергуються звуки	Приклади
[o] – [a]	<i>гонити</i> — <i>ганяти</i>
[e] – [i]	<i>плести</i> — <i>виплітати</i>
[e] – [и]	<i>здерти</i> — <i>здирати</i>
[o], [e] з [i]	<i>воля</i> — <i>вільний</i> , <i>село</i> — <i>сіл</i>
[e] – [o] після <i>ж, ч, ш</i>	<i>вечеря</i> — <i>вечори</i>

Основні чергування приголосних	
Чергуються звуки	Приклади
[г] – [ж] – [з']	<i>крига</i> — <i>крижинка</i> — <i>кризі</i>
[к] – [ч] – [ц']	<i>бік</i> — <i>бічний</i> — <i>на боці</i>
[х] – [ш] – [с']	<i>муха</i> — <i>мушка</i> — <i>мусі</i>
[д] – [дж]	<i>водити</i> — <i>воджу</i>
[т] – [ч]	<i>освіта</i> — <i>освічений</i>
[ст] – [ш]	<i>мостити</i> — <i>мощу</i>
[б] – [бл]	<i>любити</i> — <i>люблю</i>
[в] – [вл]	<i>ловити</i> — <i>ловлю</i>

Завдання для самоперевірки

425

Розгадайте кросворд «Апостроф» у зошиті.

1. Те, що для людини найцінніше.
2. Маленькі птахи, яких вважають найкращими співаками.
3. 1-ша особа однини майбутнього часу дієслова *прибити*.
4. Верхня частина голови від чола до потилиці.
5. Те, що людина отримує, народившись.
6. «Молоко я люблю, я його щоранку...».

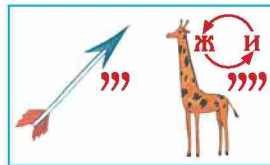
426

У поданих словах знайдіть [ф'].

Жирафа, телефон, Федір, фільм, фабрика, портфель, фургон, фанера, форма, рафінад, Марфа, фіранка.

427

Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки звуковим записом, охарактеризуйте приголосні звуки.

428

Прочитайте уривок із вірша П. Тичини. Запишіть фонетичною транскрипцією виділені слова.

Ми дзвіночки,
Лісові дзвіночки,
Славим день.

Ми співаєм,
Дзвоном зустрічаєм:
День! День!

429

Прочитайте вірш-ребус. Випишіть зашифровані слова. Поясніть у них орфограми.

Скільки у світі є всього цікавого!

Скільки на іще чудес!

Ось на річці дика плаває,

Ось схилилась з небес.

Теплий щик миє білу

Десь зозуля нам кує.
Весело по травах ходить літечко.
Райдуга із річки п'є.
Н. Умеров (Переклад О. Тимохіної)

Це цікаво!

Гра в слова... і орфограми

Створіть із поданих слів і запишіть ланцюжки, у яких остання літера попереднього слова була б першою в наступному. Якщо слово закінчується на м'який знак, то беріть попередню літеру. Підкресліть і поясніть орфограми.

Час гри визначає вчитель. Переможець той, хто створить найдовший ланцюжок і правильно пояснить орфограми!

Наприклад: алфавіт — театр — радіо — олень — неділя — якір — республіка....

Влітку, ґрунт, джміль, дзьоб, ім'я, їжак, кватирка, лелека, олень, олівець, подруга, посередині, Україна, цукор, якір, алфавіт, ведмідь, герой, диктант, жайворонок, завдання, календар, медаль, неділя, ознака, понеділок, середа, театр, учитель, читання, шофер, ясен, абрикос, бензин, велосипед, дециметр, кишень, колектив, кукурудза, метал, очерет, пиріг, президент, пшениця, сантиметр, секунда, тривога, черепаха, аеропорт, ввечері, гектар, дисципліна, ззаду, інженер, кілометр, мільйон, напам'ять, посередині, республіка, сигнал, температура, футбол, цемент, чернетка, шістсот, щотижня, ярина.

430 Виконайте тестові завдання.

1. Фонетика вивчає

- А звуки мови
- Б слова як частини мови
- В будову слова

2. Орфографія вивчає

- А написання слів
- Б правила вживання розділових знаків
- В правила літературної вимови

3. Український алфавіт нараховує
А 31 букву
Б 32 букви
В 33 букви
4. У слові *гедзь*
А 3 звуки
Б 5 звуків
В 4 звуки
5. Неправильно наголошене слово в рядку
А швидк^й
Б подр^уга
В к^елих
6. Помилка в переносі слова в рядку
А олі-я
Б пра-пор
В бур'-ян
7. Сполучник *і* неправильно вжито в рядку
А Архімед і Галілей
Б Степан і Богдан
В Віра і Олена
8. Слово, у якому відбувається подвоєння, у рядку
А повіс(*т*)ю
Б молодіс(*т*)ю
В розкі(*ш*)ю
9. Подвоєння НЕ відбувається в слові, що в рядку
А незліче(*н*)ий
Б старá(*н*)ий
В здійсн^е(*н*)ість
10. Слово іншомовного походження, яке пишеться з *и*, у рядку
А жур(*і, и*)
Б ф(*і, и*)алка
В Брат(*і, и*)слава
11. Слово з буквосполученням *йо* в рядку
А с..годні
Б бад..рість
В під..м

12. Дієслово, у якому пишеться **ь**, у рядку
А смієш..ся
Б дивиш..ся
В будует..ся
13. Дієслово, у якому **а** чергується з **о** при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, у рядку
А заважати
Б катати
В казати
14. Слово, у якому **е** НЕ чергується з **і** при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, у рядку
А восени
Б село
В верх
15. Слово, у якому **о** чергується з **і** при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, у рядку
А город
Б шовк
В дорога
16. При відмінюванні слова *Київ* чергуються звуки
А [і] – [е]
Б [і] – [є]
В [і] – [и]
17. Якщо вжити слово *нога* в М. в., то звук [г] чергується зі звуком
А [ж]
Б [з']
В [ц]
18. Із м'яким знаком (**ь**) пишеться форма слова
А на гіл..ці
Б на лял..ці
В на сон..ці
19. Слово з орфограмою «Подовження приголосних» у рядку
А волос...я
Б порос...я
В розріс...я

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 46 Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова

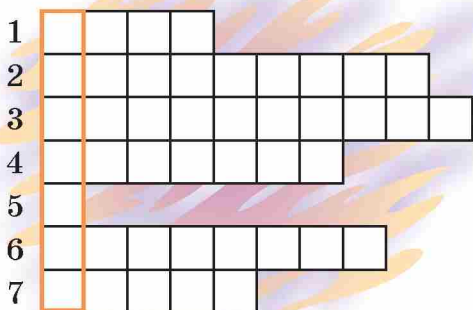

Пригадаймо!

1. Які частини мови вам відомі?
2. Які частини мови належать до *службових*?
3. Що таке *самостійні частини мови*?

431 1. Розгадайте кросворд у зошиті.

1. Письмове повідомлення для особи або установи.
2. Колективне відвідування музею, визначного місця.
3. Автор музичного твору.
4. Головне місто держави.
5. Буква, яка дуже рідко трапляється на початку слова.
6. Перерва в навчальних закладах на певний час для відпочинку учнів.
7. Особа, яка написала твір.

2. У першому стовпчику прочитайте назву терміна.

Запам'ятаймо!

Усі наявні в мові слова — це її **словниковий склад**, або **лексика**.

Кожне слово щось означає: називає предмет, дію, ознаку, тобто має **лексичне значення**. Лексичне значення мають тільки самостійні частини мови.

Слова, що мають одне лексичне значення, називаються **однозначними**. *Наприклад: пекарня* (підприємство для ви-

пiкання хлiба, булок тощо); *сiрник* (тонка дерев'яна паличка з головкою з легкозаймистої речовини, що загоряється від тертя).

Слова, що мають кілька лексичних значень, називаються **багатозначними**. *Наприклад*, слово *рукав* за тлумачним словником має три значення: 1. Частина одягу, що покриває руку. 2. Відгалуження ріки. 3. Пристрій у вигляді труби для передачі рідин, газів, сипких речовин.

Наука, яка вивчає значення слів, їх уживання, називається **лексикологією**.

432

1. Прочитайте й спишіть уривок із вірша М. Вінграновського.

Ластівко біля вікна,
Ластівко нашої хати,
Що тобі, ластонько, дати:
Меду, борщу чи пшона?
Ластонько, літа кінець.
Діток твоїх би до хати,
Я научу їх писати:
Небо, Дніпро, горобець...

2. Визначте лексичне значення вживаних слів у вірші. Які з них називають: а) предмет; б) дію; в) ознаку?

Це цікаво!

Словники — особливі книжки, які допомагають уживати слова правильно, доречно. Словники бувають різні.

Орфографічний словник підказує, як правильно написати слово.

У **фразеологічному словнику** зібрано стійкі звороти й пояснення їх змісту.

Словник синонімів допоможе з кількох близьких за значенням слів дібрати те, яке найбільше підходить до змісту висловленої думки. А **словник антонімів** пропонує слово з протилежним значенням.

Словник власних імен пояснить, що означає твоє ім'я.

Часто користуємося **перекладними словниками**, наприклад, англо-українським і українсько-англійським, німецько-українським і українсько-німецьким, російсько-українським і українсько-російським...

У **тлумачному словнику** розкривається лексичне значення слова.

Зі словника іншомовних слів дізнаємося, з якої мови прийшли в нашу мову чужі, запозичені слова. А етимологічний словник розповідає про походження слова.

433 Поясніть лексичне значення поданих слів, скориставшись тлумачним словником.

Вистава, виставка, галерея, експонат, музей, сцена, театр.

434 Прочитайте. Випишіть виділені слова, поясніть їх лексичне значення.

Одна з найулюбленіших вулиць киян і гостей столиці України — Андріївський узвіз. Шанувальники прекрасного відвідують музеї, що розташовані тут (Музей однієї вулиці, Будинок-музей М. Булгакова, Музей-майстерня І. Кавалерідзе, Національний музей історії України). На Андріївському узвозі завждилюдно. Художники, гончарі, музиканти, колекціонери приходять сюди, щоб продемонструвати свої вміння, таланти, надбання.

435 Прочитайте текст, підставляючи замість тлумачення в дужках потрібне слово з довідки.

Алупка. Колись ця місцевість була відома тим, що тут водилося багато лисиць. Зубчаста вершина Ай-Петрі приваблює сотні (люди, які подорожують, поєднуючи активний відпочинок і пізнання, спорт). Їх цікавить Алупкинський палац-музей, створений за проектом відомого архітектора Едуарда Блора. Мармурові (струмись води, що б'є вгору або витікає під тиском), зимовий сад, чудовий (великий декоративний сад із доріжками для прогулянок, алеями, водоймами, майданчиками для ігор), ставки, (природні або штучні водоспади уступами) надають неповторності музею.

Довідка: каскад, турист, парк, фонтан.

436 1. Розподіліть подані слова за зразком. Заповніть таблицю в зошиті.

Зразок

Однозначні слова	Багатозначні слова
бузок	вушко

Велосипед, калина, крапка, лінія, жайворонок, Крим, слово, плаче, легкий, буква, вітрянка, чорнобривці, вушко, будинок, бузок.

2. З виділеними словами складіть і запишіть кілька словосполучень.

437

Ознайомтеся за тлумачним словником із значенням слів *людний* — *людяний*, *талан* — *талант*. Складіть і запишіть речення з кожним словом.

438

Прочитайте текст. Поясніть значення виділених слів.

Уманський парк «Софіївка»

Умань — одне зі старовинних міст України. З історією Умані пов'язані імена козацьких ватажків Івана Гонти та Максима Залізняка. Місто славиться також знаменитим парком «Софіївка». Його збудував граф Потоцький на честь своєї дружини Софії.

На скелястих берегах річки Кам'янки 1802 року постало диво з камення, води й місцевих та екзотичних рослин. Це **мальовничі** місця, оточені басейнами, **водограями**. Гаї і тіняві алеї, альтанки, мости, чудові мармурові **скульптури** з Італії приваблюють відвідувачів парку «Софіївка» будь-якої пори року.

§ 47 Уживання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях. Тлумачний і перекладний словники

Пригадаймо!

1. З якого словника довідуються про лексичне значення слова?
2. У яких випадках користуються перекладними словниками?
3. Запишіть, які перекладні словники вам відомі.

Запам'ятаймо!

В українській мові більшість слів мають кілька лексичних значень.

Наприклад, слово *земля* має такі значення: 1. Назва планети Земля. 2. Верхній шар земної кори. 3. Ґрунт. 4. Суша. 5. Країна, край, держава. Отже, це слово — **багатозначне**. У багатозначних словах одне із значень — первинне, перше. Його називаємо **прямим значенням слова**. Інші значення — вторинні, образні. Їх називаємо **переносними**.

1. Прочитайте текст із тлумачного словника.

Поле — 1. Безліса рівнина, рівний великий простір. *Гшов я полями чистими та широкими — далі набрів діброву густу та красну* (Марко Вовчок).

2. Площа, спеціально відведена під що-небудь. *На величезному полі аеродрому було багато літаків* (Л. Первомайський).

3. Простір, на якому відбувається якась дія. *Клянусь, що там на полі бою, де я сьогодні ворога побив, я дивний храм воздвигну...* (І. Кочерга).

4. Сфера діяльності. *Хочу оселитися в Києві. Буду працювати на полі культури* (В. Самійленко).

5. Чистий край аркуша паперу. *Помилки винесено на поле*.

2. Яке з наведених значень слова *поле* — пряме, а які — переносні?

- Прочитайте словосполучення. Утворіть нові словосполучення, у яких виділені слова вживалися б у переносному значенні. Запишіть їх.

Холодний день, різкий вітер, лютий звір, сердитий дід, тепла хата, лагідна дівчина.

1. Випишіть з уривка вірша Д. Білоуса слова, які набули переносного значення. Яке пряме значення цих слів?

А якісь слова обов'язково
тільки змінює життя живе.
То й буває, що відоме слово,
але значення його — нове.
В нашій побуті така новинка
для старих людей звучить невлад:
каблуки — *шпильки*, вид меблів — *стінка*,
а портфель квадратний — *дипломат*.

І якби моя бабуся встали,
здивувались теж би, що *двірник* —
не людина, як вони вважали,
а на склі машини очисник!

2. Наведіть приклади слів, які ви вживаєте в переносному значенні і які є незвичними для людей старшого віку.

442 Позмагайтеся. Запишіть, які слова в переносному значенні ви вживаєте щодня. Виграє та група, члени якої записали найбільше слів і пояснили їх лексичне значення.

443 Складіть кілька речень про зимові розваги дітей, використовуючи слова в переносному значенні. Підкресліть ці слова.

444 До кожної пари іменників доберіть із довідки потрібний прикметник. Утворені словосполучення запишіть. Підкресліть ті з них, у яких прикметники будуть вжиті в переносному значенні.

Руки, прикраси; зима, характер; полин, доля; ніж, погляд; спогад, хліб; кімната, настрої.

Довідка: золотий, світлий, свіжий, лютий, гострий, гіркий.

1. Прочитайте уривок з народної пісні.

Їдь, Наталю, з нами.
Лучче буде, як у мами.
В нас гори золотії,
В нас трави шовковії,
В нас ріки медовії.
У них гори кам'янії,
У них трави зеленії,
У них ріки водянії.

Ю. Брандт.
Козак і дівчина
біля криниці.
1875 р.

2. Випишіть словосполучення з іменниками *гори, трави, ріки*. Поясніть вживання прикметників у переносному значенні.
3. Розгляньте репродукцію картини (с. 179). Доберіть за нею слова, які можна вжити в переносному значенні. Визначте, до якої частини мови належить кожне з них.

1. Виконайте тестові завдання.

Установіть відповідність між словами, які вживають комп'ютерники, та їх значенням.

1 аська	А операційна система Windows
2 вінда	Б програма ICQ
3 вінт	В незрозумілий збій у роботі програми
4 глюк	Г вінчестер, жорсткий диск
5 лінукоїд	Г материнська плата
6 клава	Д електронна пошта (e-mail)
7 мило	Е користувач операційної системи Linux
8 мама	Є клавіатура

2. Запишіть вживані в переносному значенні слова, які ви використовуєте на уроках інформатики.

§ 48 Загальновживані (нейтральні) і стилістично забарвлені слова

Пригадаймо!

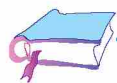
1. Які мовні стилі вам відомі?
2. За якими ознаками ви розпізнаєте, до якого стилю належить текст?

- 447 Прочитайте текст. До якого стилю належить цей текст?

Спілкуючись, ми обираємо певний мовний стиль.

Вибір мовного стилю залежить від ситуації спілкування, мети, адресата спілкування. Невимушена розмова з товаришем, написання твору, відповідь на уроці, виступ на зборах, написання заяви про дозвіл відвідувати спортивну секцію — це все різні ситуації спілкування.

Запам'ятаймо!

Будь-яка ситуація спілкування потребує вживання певних груп лексики. Увесь словниковий склад сучасної української мови поділяється на дві групи — **загальновживані**

(стилістично нейтральні) слова і стилістично забарвлені слова.

Стилістично нейтральна лексика використовується в усіх мовних стилях. Це назви родинних стосунків (*батько, мати, брат, сестра, дід, баба, син, дочка*); органів людського тіла (*голова, вухо, ніс, рука, нога, око, рот*); явищ природи (*грім, блискавка, вітер, дощ, сніг, спека*); рослин (*явір, верба, жито, соняшник*); дій і станів (*бігати, кидати, стояти, думати, мріяти, спати*) тощо.

Стилістично забарвлена лексика використовується тільки в певних стилях. Серед стилістично забарвлених слів розрізняють *розмовну, термінологічну лексику, діалектизми, професіоналізми, жаргонізми*.

1. Прочитайте текст. Запишіть за зразком, які групи загальноживної лексики є в цьому тексті.

Зразок. Назви будівель та їх частин: *сіни, хлів, стріха, повітка*.

Назви частин тіла: *руки, ...*

Назви рослин: *огірки, ...*

Назви дій та станів: *вийти, ...*

До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти із сіней і подивитися навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилося на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, кропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого у світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізростало. Коли вилізає із землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила показувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, перепліталися, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — червоної, білої! А вишень, а груш солодких, було як наїсися, — цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, у якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, у якому пізнали перші мозолі на дитячих руках (За О. Довженком).

2. Випишіть дієслова, що вживаються в переносному значенні.

Спишіть співомовку С. Руданського. Підкресліть стилістично забарвлені слова. Доберіть до них стилістично нейтральні відповідники.

Не мої ноги

Серед лісу, серед гаю
У неділешній обід
Заснув мужик у чоботях,
Прокинувся без чобіт.

Прокинувся, протер очі,
Разів кілька позіхнув,
Разів кілька босі ноги
З подивлінням повернув.

«Не мої се, — каже, — ноги,
Присягаю на чім світ,
Бо мої в чоботях були,
А сі — босі, без чобіт!»

1. Прочитайте текст. Пригадайте слова, які вам доводиться чути в усній розмовній мові.

Чи звертали ви увагу, що в підручниках, газетах і журналах, у передачах радіо і телебачення не вживають таких слів, як *канхвета*, *діжурний*, *сурйозний*, *тілівізор*? Замість них звучать: *цукерка*, *черговий*, *серйозний*, *телевізор*. Саме такі слова характерні для мови освічених людей.

2. Яку роль відіграють стилістично забарвлені слова в художніх текстах?

Прочитайте уривки з твору В. Нестайка. Назвіть стилістично забарвлені слова. З якою метою автор їх використовує?

1. ...Батько на скрипці грає. А дід охотник завзятий. Городські мисливці, що з Києва приїжджають, тільки охають. «Ви, дедушка, абсолютний чемпіон», — кажуть...

2. ...Якось влітку Ява сказав:

— Давай влаштуємо бій биків. Це ж видовище. На стадіоні. Вроді футболу.

3. — Та цитьте ж бо! Розкудкудакались!

— Було б років тридцять тому про це сперечатися, тепер пізно. Онуків скоро женитимете.

— От я ж і кажу — дай їй, Боже, щастя!

— Жаль тільки, хороша була вчителька. Хто ще з тими гангстерами так возитиметься, як вона. Інша їх би й грамоти не навчила. Так би й ставили у введомості за трудовні хрестики замість підпису.

452

Визначте, кому може належати наведений текст. Відредагуйте й запишіть текст.

— Понімаєш, були ми вчора на дискотеке. Музика, конешно, класна. Цілих два часа стрибали. Вроді й недовго, а ніг сьогодні не чувствую.

453

1. Прочитайте текст. До виділених слів доберіть загальнонавчальну лексику. Як змінився текст?

«Веселий дідок попався», — роздумував Дорош, уминаючи смачні бабині пироги.

— Смачні пироги, — прихвалив уголос.

— Їж на здоров'я. **Нащот** пирогів — моя баба перша на хуторі. А ви ж, хлопці, далеченько розігналися? Чи, може, воно вже й **хватить**? Якби на моє **мнєніє**, то так, що вже й хватить.

Моя стара кожного дня два чавуни борщу варить і дві макітри пирогів пече. **Щитай** — польова кухня (За Г. Тютюнником).

2. Відредаговані речення запишіть.

454

Виконайте тестове завдання.

Стилістичного забарвлення **НЕ МАЄ** виділене слово в реченні

А Як **брязкне** козак шапку об землю!

Б Хлопець **ухопив** палицю і кинув її за тин.

В Остап з досади так **бахнув** ногою у двері, що вони тріснули.

455

Прочитайте речення. Визначте, у яких із них допущено лексичну помилку. Правильний варіант запишіть.

1. Я хотів би наголосити на наступному. 2. На наступному уроці з музики ми вивчимо нову пісню. 3. В кінці кінців він таки домігся свого. 4. Вона не являється членом гуртка. 5. Петренко являється гарним музикантом. 6. Учні по-різному відносяться до навчання. 7. Письмо відноситься до найвизначніших винаходів людства. 8. Слухаючи на мої нарікання, вони тільки пожимали плечима. 9. Надрукована стаття протирічить реальним фактам. 10. Продається коляска для дитини харківського виробництва.

§ 49 **Синоніми. Ознайомлення зі словником синонімів**

Запам'ятаймо!

Синоніми — це слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням.

Синоніми вживаються в мові для чіткого й образного висловлення думки або уникнення повторів слів.

Два і більше синонімів утворюють **синонімічний ряд**.

456 Прочитайте речення. Знайдіть у них синоніми, випишіть їх.

1. Гармидер, галас, гам у гаї (*Т. Шевченко*). 2. Забарвлення неба змінюється від сонця. Це й зветься зірницею, світовою зорею, світанком (*В. Сухомлинський*). 3. Багрянець вечірньої зорі палав, мигтів, палахкотів (*М. Бажан*). 4. Часом сопілка в горах заплаче, заквилить (*Б. Лепкий*).

457 Складіть із поданих слів синонімічні ряди. Запишіть їх. Користуйтеся словником.

Дружити, сучасний, дотеперішній, приятелювати, минулий, попередній, колишній, товаришувати, нинішній, сьогоднішній, тодішній, ладити, брататися, пережитий, модерний, найновітніший, теперішній.

458 Спишіть вірш Д. Павличка. Підкресліть синоніми.

Ватра, вогнище, багаття.
А вогонь один? — Та ні.
Різні назви, різні плаття,
Різні лики вогняні.

Звісно, всі три слова добрі,
Але ти своє знайди —
Дух печеної картоплі
В ньому залишив сліди.

Срібна, злотна, пурпурова
Грань-жарина спалахне,
Доки вимовиш три слова,
Вибираючи одне.

Пахне слово те журбою,
Димом осені в полях,
І між матір'ю й тобою
В ньому — найкоротший шлях.

459 1. Прочитайте тексти. У якому з них, на вашу думку, деякі слова повторюються недоречно? Обґрунтуйте відповідь.

1. Розсипалося сонце пилом квіток. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі

тільки дві барви: у зеленій — земля, у блакитній — небо...
(За М. Коцюбинським).

2. Стежкою біжить маленька дівчинка. Маленькі косички смішно підстрибують на її маленьких плечиках. А квіти вклоняються їй своїми маленькими голівками. Вона простягає до них маленькі руки й струшує з маленьких пелюсток маленькі крапельки роси.

2. Виправте текст, який того потребує. Уникайте зайвих повторів.

460 Доберіть синоніми до слова *видатний*. З двома-трьома словами складіть речення. Запишіть речення, підкресліть означення.

461 Спишіть слова, вилучаючи з кожного рядка зайве.

1. Сумний, журливий, невеселий, радісний.
2. Горизонт, обрій, круговид, виднокрай, небо.
3. Добре, мабуть, напевно, либонь, очевидно.
4. Сміливий, балакучий, говіркий, лепетливий.
5. Скаржитися, рюмсати, нарікати, жалітися.
6. Обґрунтувати, скасувати, довести, вмотивувати.

462 Прочитайте дитячі вірші про зиму. Доберіть зі словника та запишіть синоніми до слова *віхола*.

* * *

В небі хмара пролітала,
Білий пух порозсипала.
Це на санях їхала
Хуртовина-Віхола.

* * *

Завірюха в гай прийшла
Та сестрицю привела.
Сніг кружля, не стелиться.
Звуть сестру Хурделиця.

Л. Вознюк

463 Напишіть твір-опис про тварину, використовуючи синоніми: *жвавий, меткий, проворний, прудкий, рухливий, швидкий*.

§ 50 Антоніми. Ознайомлення зі словником антонімів

1. Прочитайте вірш. Чому виділені слова можна об'єднати в одну пару?

Очі

Різні очі дано людині,
Та не в тому різниця —
                    чорні чи сині.
А в чому ж?
А в тому,
                    як світ вони бачать,
З чого радіють,
за чим вони плачуть.
Одним усе видиться
                    чорним, потворним,
А другим —
                    гарним та неповторним,
А третім
                    усе на світі байдуже.
Найдужче одих
                    стережися, мій друже.

І. Муратов

2. Знайдіть у вірші ще одну пару слів із протилежним значенням. Запишіть їх. До кожного з них доберіть по два синоніми. Чи можуть ці слова характеризувати людину? Як саме?

Запам'ятаймо!

Слова з протилежним значенням називаються **антонімами**. Антонімами можуть бути іменники (*друг — ворог*), прикметники (*білий — чорний*), дієслова (*будувати — руйнувати*), прислівники (*радісно — сумно*).

- Спишіть речення. Підкресліть антоніми. Визначте, якою частиною мови вони виражені.

1. Збери, сину, всю родину, і близькую, і далеку, і вбогую, і багатую. 2. Порожня бочка гучить, а повна — мовчить. 3. Правда кривду переважить. 4. Згода буде, а незгода руйнує. 5. Добре

вперед дивитися, але треба й назад оглядатися. 6. Хто що заслу- жив: одному шана, іншому зневага (*Народна творчість*).

 466 Доберіть антоніми до поданих іменників. Запишіть пари слів-антонімів.

День, добро, життя, любов, радість, сміх, щастя.

 467 Прочитайте вірш. Випишіть пари слів-антонімів.

Хвилини радості і смутку...	І чайки плач,
Це все — моє,	І жайворонка сміх,
І все — навік.	Мов той солдат —
Беру з собою в даль доріг	Землі священну грудку.

І. Муратов

Це цікаво!

У словниках до слова *очі* подано найбільше означень, що називають почуття, психічний стан людини. Це ті самі означення, що й до слова *людина*. Справді, не випадково кажуть: очі — дзеркало душі людини.

 468 1. Прочитайте слова, що характеризують вдачу, характер людини.

Бадьорий, балакучий, безпорадний, беручкий, боязкий, ввічливий, вдумливий, верткий, веселий, відвертий, впертий, гордий, грубий, заздрісний, злий, лагідний, мовчазний, ніжний, обережний, потайний, працьовитий, сміливий, спокійний, хитрий, щирий.

2. Виберіть із наведених прикметників п'ять пар антонімів. Поясніть лексичне значення слів-антонімів.

 469 1. Утворіть можливі пари словосполучень з антонімами, поєднуючи прикметники з потрібними іменниками, поданими в дужках за зразком.

Зразок. Ніжний, різкий, грубий (*голос, тканина, запах*).

Ніжний голос — грубий голос.

Ніжна тканина — груба тканина.

Ніжний запах — різкий запах.

Великий, малий, незначний (*місто, дружба, урожай*); гострий, тупий, обережний (*ніж, критика, язик*); свіжий, черствий, старий (*вітер, хліб, новини*); старий, новий, молодий (*чоловік, листя, взуття, календар*).

2. Поясніть лексичне значення прикметників із протилежним значенням: *старий — молодий, старий — новий*.

- 470** Складіть речення, використовуючи словосполучення *твердий ґрунт, м'який ґрунт, твердий характер, м'який характер*.

- 471** 1. Спишіть вірш. Підкресліть антоніми. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

Сумно і весело! Сльози і сміх!
Зелено, любо, і сіється сніг...

Зимно становиться... Трави й квітки
Хутко **вбираються** в білі свитки.

Олександр Олесь

2. До виділених слів доберіть антоніми.

- 472** До наведених дієслів доберіть слова з протилежним значенням. Утворені пари дієслів запишіть.

Будувати, вивозити, випереджати, ворогувати, засинати, забувати, смеркати.

- 473** 1. Утворіть стійкі порівняння, користуючись довідкою.

Білий як ... . Чорний як ... . Гарна як ... . Страшний як ... .
Дрібний як ... . Великий як ... . Лякливий як ... .

Довідка: сніг, земля, квітка, дідько, мак, слон, заєць.

2. Складіть речення з двома утвореними порівняннями. Запишіть їх.

- 474** 1. Прочитайте текст. Зверніть увагу на лексику, якою письменник змальовує стан природи та настрої людей.

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч із землею.

Вітер стих, і чистий свіжий сніг сріблом сяяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралася на Різдво у білу сорочку.

Скоро розвиднилося. Яким пішов до сусіда прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена намоглася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якима та в Олені (*За М. Коцюбинським*).

2. Знайдіть у тексті антоніми.

§ 51 Омоніми

Запам'ятаймо!

Слова, однакові за звучанням або написанням, але різні за значенням, називаються **омонімами**.

Наприклад: чайка (морський водоплавний птах) — чайка (бойовий човен запорозьких козаків); коло (замкнена крива, що має форму кільця) — коло (хоровий танець) — коло (прийменник).

1. Прочитайте уривки з віршів. З'ясуйте лексичне значення виділених слів.

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, **мила**, васильки з-під вій...

В. Сосюра

Вдаримо гучно ми дзвонами, —
всесвіт обійде **луна**...

В. Чумак

Нічого не треба, нічого не хочу від світу,
лишень аби **мати** на білому світі жила.

С. Пушик

2. Доберіть до виділених слів омоніми. Введіть їх у речення.

- 476 Спишіть пари словосполучень з омонімами. Визначте, якими частинами мови є омоніми.

Веселі діти — нікуди діти; швидкий потяг — потяг до малярства; рідна мати — мати досвід; народні байки — піжама з байки; тільки не плач — голосний плач.

- 477 Спишіть речення. Визначте, якими членами речення є омоніми. Підкресліть їх.

1. Виплива на сині ріки ясен місяць іздала (*М. Рильський*).
2. Сичі в гаю перекликалися, та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*).
3. Буває так зажуришся, що люлечка не куриться (*Л. Глібов*).
4. Шляхом куриться курява (*А. Малишко*).
5. Було чути, як на річці тріскотів мотор, — то йшов моторний човен (*М. Трублаїні*).
6. Еней був парубок моторний... (*І. Котляревський*).

Це цікаво!

Ви гралися коли-небудь у слова? А знаєте, що й слова «граються» між собою? Вони перегукуються, міняються місцями й ніби хизуються: ось які ми подібні! Така гра слів називається *каламбуром*.

Майстром гри в українські слова є Ігор Січовик.

478

Спишіть вірш. Визначте, скільки лексичних значень має дієслово *грати*.

Грає слово

Грає слово, виграє.

Грає Гриць — м'яча він б'є.

Грає мама роль в кіно.

Грає тато в доміно.

Грає братик на гітарі.

Грає з ним сестра у парі.

Вдома, в класі, на перервах

Граю я усім... на нервах.

І. Січовик

479

Прочитайте каламбур. Випишіть словосполучення з омонімами.

— Чом ти, гуско, боягузка?

— Бо я — гуска.

Я зробила піну з мила,

Та її водичка змила.

Б. Чепурко

І. Січовик

480

Прочитайте каламбури І. Січовика. Спишіть. Поясніть значення слів *рій* і *вирій*.

Запитав у нас Андрій:

— Чи не бачили ви рій?

Відповів дідусь Порфирій:

— Відлетів той рій у вирій.

481

Спишіть каламбури І. Січовика. Підкресліть головні члени в усіх реченнях.

Вовк

В лісі вовк страшний живе,
Поїдає все живе.

Кіт

Я kota шукав уранці
І знайшов його у ранці.

Їжачок

Їжачиха сину шила
Чобітки без голки й шила.

Рис

Не любить їсти рис Борис,
Бо рис — це вам не барбарис.

482 Виконайте тестове завдання.

Омоніми вжито в реченні

А Мені потрібне слово, а не слава.

Б Прозелень жовта зліта з літа.

В Зацвіли луги, діброви, повно гомону, розмови.

483 Людей, які вміли складати каламбури, цінували за розум і дотепність. Тож до справи! Складіть власні жартівливі віршики з омонімами: *ніс* (іменник), *ніс* (дієслово).

§ 52 Походження (етимологія) слова. Ознайомлення з етимологічним словником української мови

Пригадаймо!

1. У якому словнику шукають інформацію про чужі, запозичені слова в українській мові та що вони означають?
2. У якому словнику можна безпомилково визначити походження того чи іншого слова?

484 Прочитайте текст. Які слова (з виділених у тексті) звучать подібно в інших мовах?

Здавна для українців були рідними, звичними слова: *батько, мати, земля, вода, сонце, новий, орати, я, ти, два, три* тощо. Сьогодні помічаємо, що слова, які подібні за звучанням, будовою, є і в білоруській, російській, литовській, польській, болгарській, німецькій, французькій, англійській та в багатьох інших мовах. Наукою доведено, що ці мови мають спільне коріння, спільне походження.

За тривалий час існування людства мови змінювалися, поповнювалися новими словами.

Запам'ятаймо!

Сучасна наука вважає, що всі мови мають спільне коріння. Їх спорідненість можна уявити як могутнє розгалужене дерево. Кожна гілка цього дерева — окрема мова.

Вважають, що колись існувала спільна для всіх слов'ян праслов'янська мова. Українська мова — це відгалуження від неї. У словнику української мови є слова, спільні для

багатьох споріднених мов. А є й такі слова, що властиві тільки українській мові. І перші, і другі належать до **незапозиченої лексики**.

До **запозиченої лексики** належать слова, що ввійшли в українську мову з інших мов (слова іншомовного походження).

Лексика української мови за походженням

Незапозичена лексика		Запозичена лексика
Слова, спільні для багатьох споріднених мов: <i>земля, вода, голова, день, дуб, рука, кінь, коса, білий, пам'ятати, варити</i>	Власне українські слова: <i>багаття, баритися, лелека, гарний, хитрощі, мрія, загальний</i>	Слова іншомовного походження: <i>олімпіада, ера, юрист, автомобіль, екскурсія, козак, отара, гарбуз, журі, менеджер</i>

Як відомо, про походження слова розповідається в етимологічному словнику. Власне, слово *етимологія* — грецьке і в перекладі означає «первісне значення слова».

Етимологічний словник — це словник, що містить інформацію про історію слів, тобто про зміни, які з ними відбувалися.

Так, з етимологічного словника дізнаємося, що загальноживане слово *школа*, яке є в усіх слов'янських мовах, запозичене з латинської мови. Латиняни називали ним і школу, і вчену доповідь. У латинську мову це слово прийшло від греків, які *школою* називали «дозвілля, заняття на дозвіллі, учену розмову, твір».

1. Прочитайте слова. Запам'ятайте, що всі вони належать до давньої незапозиченої української лексики.

Небо, батько, мати, від, борошно, урожай, жито, гострий, пшениця, день, вівця, берег, новий, орати, думати, дерево, сорока, олень, орел, оса, вовк, сонце, земля, зерно, вечір, береза, весна, сніг, спати, вогонь, ворона, муха, дим, солома, жолудь, дядько, сорок, жінка, брат, два, три, слухати.

2. Згрупуйте й запишіть подані слова за темами: а) родинні зв'язки; б) тварини; в) рослини; г) явища й об'єкти природи; ґ) дії, процеси; д) числа; е) ознаки; є) час.

- 486 1. Спишіть слова, які властиві тільки українській мові. Зазначте, до якої частини мови вони належать. Поставте наголос.

Багаття, батьківщина, володар, промовець, лелека, садиба, паляниця, смуга, загальний, узагалі, згодом, линути, соняшник, діяти, очолювати, мрія, мереживо, гаяти, безумовно.

2. Напишіть міні-твір на тему «Без яких слів я не можу уявити словник української мови». Використайте деякі з поданих слів.

Це цікаво!

- 487 1. Прочитайте текст. Придумайте до нього назву. Запишіть її.

В історичних піснях про Запорозьку Січ згадується козак Калниш — кошовий. Це досвідчений отаман Петро Калнишевський, останній гетьман України. Зруйнувавши Запорозьку Січ і заборонивши навіть уживання слів «запорозький козак», російська цариця Катерина II заслала Калнишевського до Соловецького монастиря. Там гетьман провів двадцять сім років, але залишився нескореним козаком.

2. Випишіть виділені слова й поясніть їх значення.

- 488 1. Прочитайте текст.

Слово *кошовий* походить від тюркської назви *кіш*, що означала «табір, стан». Козацький кіш на Січі — це об'єднання козаків, на чолі якого стояв *кошовий*.

Слово *гетьман* походить з давньої німецької мови та означає «командир, командувач». У німецькій мові це складне слово: його перша частина означає «голова», а друга — «чоловік, людина».

Отаман — ватажок козацького війська. Це слово запозичене з кримськотатарської мови, у якій означає «великий батько, найстарший».

Козак — у тюркських мовах означає «вільна, незалежна людина, шукач пригод». В Україні в XV–XVIII ст. *козак* — це людина з кріпаків або міської бідноти, яка втекла на південні землі України й брала участь у національно-визвольній боротьбі українського народу.

2. Запишіть, що нового ви дізналися про слова, виділені в тексті попередньої вправи.

489

Запишіть за зразком інформацію про походження й лексичне значення поданих слів, користуючись словниками. Складіть із ними речення.

Зразок. *Фенóмен* — рідкісне, незвичайне явище. Запозичене із західноєвропейських мов. У французьку, англійську та німецьку мови потрапило з латинської.

Логіка, ода, фортуна, імперія, імунітет, шахта, балахон, маклер, дисонанс, фетр.

490

Доберіть до поданих слів іншомовного походження українські відповідники, користуючись довідкою.

Унікальний, аудієнція, стимул, дистанція, раціональний, шосе, радикальний.

Довідка: рідкісний, прийом, поштовх, відстань, розумний, корінний.

491

Прочитайте слова. Поясніть їх значення. Із п'ятьма словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

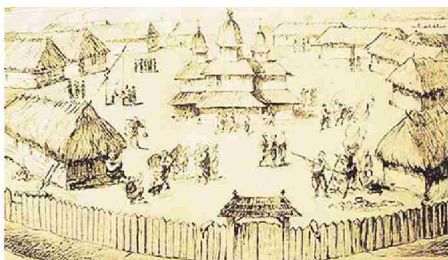
Абонемент, гросмейстер, авантюра, шлак, оратор, шніцель, персонаж, цейтнот, шайба, радіо, шлейф, пароль, парус, копія, лексика, лекція, шлягер.

492

Прочитайте текст. Які групи слів за походженням використано в тексті? Використайте довідку (с. 195).

Дмитрик. Бабусю, я сьогодні почув такий вислів: «То такий спритний, що всім дасть відкоша». Що таке відкош? Чому й кому його дають?

Бабуся. Цей вислів пов'язують із життям і побутом запорозьких козаків. Табір козаків мав назву *кіш*. Козаки гуртувалися в *коші*, щоб бути сильнішими, протистояти ворогам, відбивати напади *від коша*.

Яся. Я пам'ятаю картини, на яких намальовано обгороджений козацький табір.

Бабуся. Так-так, вони стояли кошем.

Дмитрик. Дивно, давно немає тих кошів...

Бабуся. Але завжди є ті, кому треба давати відкоша, щоб постояти за себе.

Довідка: **дати відкоша́** — дати прочухана, відбити.

1. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Користуючись словниками, з'ясуйте, з якої мови ці слова запозичено в українську мову.

Першим запорозьким кошовим отаманом був Дмитро Вишневецький, відомий як Байда. Він походив з роду давніх українських князів із Волині, з містечка Вишнівця. Імовірно, саме під його проводом у 1556 році на острові Мала Хортиця козаки збудували свою головну **фортецю** — Запорозьку Січ.

Дмитро Вишневецький не хотів підкорятися ні польському королеві, ні турецькому султанові, ні московському цареві, ні кримському ханові. Йому доводилося бути **дипломатом**, щоб відстоювати **інтереси** України. **Документи** турецьких **архівів** свідчать про походи українських козаків на турецьку фортецю Азов у XVI столітті на чолі з Вишневецьким. Його називали найбільшим ворогом **Оттоманської імперії**. 1563 року, коли Вишневецький із чотирьохтисячною **армією** козаків був у поході, його захопили в полон і відправили в Стамбул на страту.

У народній пісні «Про Байду» оспівано вірність Україні та стійкість легендарного козацького ватажка Дмитра Вишневецького (*Із журналу*).

2. Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні слова з довідки. Що об'єднує ці слова?

Вишневецький палацовий комплекс — пам'ятка ... XVI–XVIII століть. Він розташований на крутому березі річки Горинь. Площа ... становить одинадцять з половиною ... . Складається з палацу Вишневецьких, Вознесенської церкви та палацового парку. Це один з найкращих палацових ... в Україні. Його часто називають Волинським ... . У 2005 році комплекс отримав ... пам'ятки національного значення (*Із журналу*).

Довідка: архітектура, резиденція, гектар, ансамбль, Версаль, статус.

Основні поняття до розділу «Лексикологія»

За лексичним значенням слова поділяються на:

однозначні (мають одне лексичне значення)

багатозначні (мають кілька лексичних значень)

з прямим значенням

з переносним значенням

Групи слів	Звучання	Значення	Приклади
омоніми	однакове	різне	<i>ласка</i> (тварина) <i>ласка</i> (почуття)
синоніми	різне	однакове чи близьке	<i>честь, шана</i>
антоніми	різне	протилежне	<i>говорити, мовчати</i>

Завдання для самоперевірки

494

Поясніть значення прислів'я «Хочеш бути щасливим, не будь лінивим». Доберіть синоніми до слова *ледар*.

495

Розв'яжіть задачу. Відповідь запишіть словами. Доберіть антоніми до вислову *марнувати час*.

Весела задача

Дмитрик перелив із пустого в порожнє 325 літрів, а Сашко з порожнього в пусте 278 літрів. Скільки хлопці перелили з пустого в порожнє і з порожнього в пусте разом?

496

Відгадайте загадку. З'ясуйте, однозначне чи багатозначне слово-відгадка.

надворі,

у коморі,

Хто

поверне, той у

заверне.

Це цікаво!

Гра в слова: розповідь за ланцюжком

Розподіліть теми розповіді між учасниками гри, «розберіть» опорні слова. Один з учнів у групі розпочинає ланцюжок, склавши речення зі «своїм» словом. Наступний учень повторює речення і додає власне зі «своїм» словом і так

далі. Використовуйте в розповіді різноманітну лексику. Гру закінчено, коли висловляться всі учні.

Намагайтеся створити зв'язний текст — хай навіть фантастичний чи жартівливий! Найцікавішу розповідь визначте голосуванням.

Можливі теми й опорні слова (словосполучення):

1. «Як я провів вихідні»: *робочий тиждень; задоволення; довше поспати; зустрічатися з друзями; йти до розважального комплексу; читати книжку; день народження; краватка; трішки сумно; наступні вихідні.*

2. «Подорож до Києва»: *краса і велич; лівий берег Дніпра; золоті маківки Києво-Печерської лаври; екскурсія; Хрещатик; Софійський собор; Богдан Хмельницький; Андріївський узвіз; сувенір; легенда.*

3. «Як я відпочивав у бабусі влітку»: *на городі; на пасіці; лікарські трави; рибалити; сонний ставок; крапельки роси; вранішній туман; співають пташки; закидати вудки; окунці та карасі.*

4. Розповідь на вільну тему із самостійно дібраною лексикою.

Виконайте тестові завдання.

1. Синонім до стійкого вислову *замітати сліди* є в рядку

- А приховувати
- Б прибирати
- В обдурювати

2. До синонімічного ряду належать усі слова рядка

- А брудно, охайно, скрутно
- Б невідомий, незвичайний, незнайомий
- В солдат, борець, воїн

3. Антоніми — це слова

- А протилежні за значенням
- Б однакові за звучанням, але різні за значенням
- В однакові за звучанням, але різні за написанням

4. Синонім до слова *радіти* є в рядку

- А веселитися
- Б співчувати
- В сумувати

5. Синонім до слова *хвалитися* є в рядку
А хизуватися
Б сміятися
В славити
6. До омонімів належать
А слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням
Б протилежні за лексичним значенням слова
В слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням
7. Антонім до слова *тихий* у словосполученні *тихий голос* є в рядку
А неспокійний
Б розбурханий
В гучний
8. Пари слів з омонімами є в рядку
А ясний день, безхмарний день
Б глибока балка, сталева балка
В добрий початок, добрий кінець
9. У мові синоніми вживаються для
А протиставлення
Б милозвучності
В точного й образного вираження думки або уникнення небажаних повторів слів
10. Синонім до вислову *як кіт наплакав* є в рядку
А енергійно
Б дуже мало
В як з козла молока
11. Етимологічний словник дає інформацію про
А правопис слів
Б синонімічні відношення між словами
В походження слів
12. Словник іншомовних слів дає інформацію про
А склад слова
Б мову запозичення
В антонімічні відношення між словами

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 53 Основа слова (корінь, суфікс, префікс) і закінчення — значущі частини слова. Спільнокореневі слова

Пригадаймо!

Позначення:

- основа;
- ⤿ корінь;
- ⤿ префікс;
- └ суфікс;
- закінчення.

П Р О Л І С Ї И

498

1. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Що їх об'єднує?

Як тільки починає відступати зима й на узліссях з'являються проталини, першими вітають весняне пробудження природи ранньоквітучі дикорослі першоцвіти: **підсніжники**, **білоцвіти**, **проліски**, **шафрани** та інші.

Ці ніжні витончені квіти називають **провісниками** весни, символами пробудження природи, відродження життя. Але, на жаль, багато хто з нас появу першоцвітів спостерігають у переходах до метро, на вулицях і ринках, де продають рослини, занесені до Червоної книги України.

2. Чому не можна не лише рвати, а й купувати рослини, які занесені в Червону книгу?

499

Спишіть загадки. Поясніть роль слів-відгадок у будові слова.

1. Нас слова міняють часто,
і, звичайно, це — на щастя,
бо якби ми не мінялись,
то слова б не поєднались.
2. Ми віддавна і віками
чесно дружимо з майстрами,
які вміють нас так вжити,
щоб нові слова створити.

Запам'ятаймо!

Слова складаються: а) з основи та закінчення; б) тільки з основи, закінчення не мають.

Основа — частина слова без закінчення, яка виражає лексичне значення слова.

Закінчення — змінна частина слова, яка служить для зв'язку слів у словосполученні й реченні.

Корінь — значуща частина слова, спільна частина спільнокореневих слів, яка виражає їх лексичне значення.

Спільнокореневі слова утворюються за допомогою префіксів і суфіксів від одного кореня.

Наприклад: бере́за, бе́резовий, підбе́резник.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів.

Наприклад: ле́тѣти — приле́тѣти, обле́тѣти, пере́летѣти, зле́тѣти.

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня й служить для утворення нових слів.

Наприклад: сад — садо́к, садо́вий.

500

Запишіть спільнокореневі слова, зашифровані в «чарівних колах». Позначте графічно частини слів.

альня
пере   ання
за   **чит**   ати
ацький   анка
ачка   ач

няк
між   **гір**   ничий
ський   ник
ництво   ка
онька   'я

Запам'ятаймо!

Корені слів, які звучать однаково, але мають різне значення, — це різні корені. **Наприклад,** слова *вода* і *водій* — не споріднені, бо в них корені різні за значенням.

501 У кожній групі поданих слів виберіть спільнокореневі і запишіть. Позначте корінь.

1. Бережок, бережливість, бережливий, бережно.
2. Дорога, придорожній, дорожній, доріжка, дорогий.
3. Сова, совок, совеня, совиний.
4. Сирість, сирій, сирник, відсиріти.

502 Спишіть текст. Позначте корінь у виділених словах.

Часто в **березні** зима ще могла нагадати про себе. Нерідко теплу погоду **змінювали заморозки, пролітав сніг**. Тому й кажуть, що в березня крутий характер: він і **усміхнеться**, і **заплаче**. Але все це — тимчасове явище. Хай там що, а березень, як мовить відоме прислів'я, березовим віником зиму **вимітає** (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

1. Запишіть слова, зашифровані в «чарівних колах», поясніть їх лексичне значення.

при ви до
від віз за
на пере
в під
об

недо о
при с
під писати за
на пере
в ви
до

2. Яка значуща частина слова допомагає змінювати значення цих слів?

Це цікаво!

У слові може бути 2–3 префікси, корені, суфікси.

Наприклад: перерозподіл, вогнегасник, садочок.

- 504 За допомогою префіксів утворіть антоніми до поданих слів.

Заїзд, зубатий, налити, прибувати.

- 505 Доберіть до поданих слів можливі означення, виділіть у них суфікси, запишіть.

1. Весна — гарна, ... 2. День — теплий, ... 3. Хмара — дощова, ... 4. Блискавка — біла, ... 5. Клен — гіллястий, ...

506

Перебудуйте словосполучення за зразком. Запишіть, позначивши суфікси.

Зразок. Вітер із моря — морський вітер.

Меблі з дерева, сік із малини, співи солов'я, одяг козаків, руки матері, слово вчителя, порада батька, табір студентів.

507

1. Спишіть текст. У виділених словах позначте префікс, корінь, суфікс, закінчення.

Сніг залишився тільки в ярках і **вибалках** — **ніздрюватий**, **завіяний** порохом, **прижухлий**. День і ніч дзюрчали з ярів каламутні струмочки. А на пагорбах під сонцем витиналася з відталої землі перша свіжа яскраво-зелена трава (*За А. Шияном*).

2. Доберіть синоніми до прикметників *прижухлий*, *відталий*.

508

1. Складіть слова за схемами. Запишіть.

1. ▭ ▭ ▭ ▭

2. ▭ ▭ ▭ ▭

3. ▭ ▭ ▭ ▭

2. Складіть із цими словами речення.

509

Виконайте тестове завдання.

Усі слова спільнокореневі в рядку

А дослід, дослідити, дослідник, дослідження

Б радіус, порадиця, зрада, радість

В нога, ніжка, підніжжя, ніж

§ 54 **Форми слова. Змінні і незмінні слова**

Запам'ятаймо!

Слова бувають змінні (*весна, весною, весну, веснами*) та незмінні (*навесні*).

Змінні слова набувають різних форм, змінюючи своє закінчення за відмінками, родами, числами. **Форми** того самого слова (*вода, води, воді, водою*) треба відрізняти від спільнокорених слів (*підводник, водяний, водоймище*).

Усі змінні слова мають закінчення. Закінчення, не позначене буквою, називається **нульовим**. Щоб довести, що слово змінне, потрібно змінити форму слова (провідміняти, змінити число, рід).

Наприклад: дорог[а] — дорог[и], до [щ] — дощ[і].

510

1. Доведіть, що подані слова змінні, визначте в них закінчення за зразком. Зазначте, на що вказує закінчення.

Зразок. Пух□ — пух [ом], пух [у].

Березень, гість, горобець, заєць, ліс, календар, степ, струмок.

2. Складіть із поданими словами міні-твір «Надходить весна».

511

- Спишіть текст, змінюючи, де потрібно, форму слів у дужках.

Перший (*весняні*) місяць називають в (*Україна*) березнем. У цей час прокидаються берези, даруючи (*люди*) цілющий березовий сік.

Вважають, що (*назви*) місяця пішла від (*давній*) промислу. Ранньої (*весна*) вирубували (*ліс*), переважно (березовий), щоб на звільнених (*ділянки*) посіяти зернові.

512

- Виконайте тестове завдання.

Нульове закінчення мають усі слова в рядку

А хліб, віск, замок, малюнок

Б ніч, сад, парк, гарний

В мак, ліс, код, дорога

513

- Прочитайте текст про композитора В. Івасюка. Випишіть із тексту виділені слова. Позначте в них закінчення. Підкресліть слова з нульовим закінченням.

Тату, купи мені скрипку

У буковинському містечку Кіцмані, де виростав Володимир Івасюк, музичної школи не було. А малий постійно просив батька, шкільного вчителя:

— Тату, купи мені скрипку!

— Ще зарано, синку, мусиш підрости, — відповідав той.

— Тоді купи акордеон.

— Маленьких **акордеонів** немає в продажу. Є лише такі, що ти не піднімеш.

— Купи, я буду тільки дивитися на нього, — не вгавав **син**.

У Кіцмані відкрили початковий клас музичної школи. До нього і зарахували п'ятирічного Володю Івасюка... У 10 років **хлопець** написав свій перший музичний **твір** (За Д. Мандзюком).

Запам'ятай мо!

Незмінні слова не мають закінчення.

До незмінних слів належать:

- невідмінювані іменники та прикметники: *таксі, бюро, міні, максі*;
- числівники: *мало, багато*;
- неозначена форма дієслова: *ходити, робити*;
- прислівники: *взимку, посередині, трічі, можна, треба*;
- службові частини мови: *мов, нібито, при, до, лише, невже, таки*;
- вигукі: *ого! гайда! алло! спасибі!*

514 Спишіть слова, позначте закінчення. Підкресліть у кожному рядку зайве слово.

1. Учора, дякувати, лише, уроку.
2. Дорога, газета, навколо, стіл.
3. Тихо, багато, вздовж, морозиво.

515 1. Випишіть із поданих слів незмінні слова.

Вітер, метро, повітря, радісний, сонце, швидко, шосе, уперше, навесні, добраніч, треба, можна, двічі, старанно, виразно.

2. Складіть і запишіть три речення з виписаними словами.

516 Спишіть, вставляючи замість крапок слова з довідки. Що об'єднує ці слова?

Скільки коштує борщ?

Борщ, приготований мамою, має свою ціну. Яку? Порахуйте вартість продуктів, з яких готують цю страву, а ... час, витрачений мамою на кухні. ... коштує година роботи, теж ... порахувати — поділіть місячну зарплату мами на кількість її робочих годин.

Упевнені, скільки коштують джинси чи ноутбук, ви знаєте. А скільки коштує один кілограм картоплі? Літр молока? Пачка масла? А скільки ваша сім'я платить за спожитий газ, електроенергію, воду? ... ж, задачка непроста, ... саме з таких невідомих складається бюджет вашої родини.

Довідка: скільки, легко, еге, але, також.

517

Обговоріть, скільки ж насправді коштує борщ. Запишіть, які продукти потрібні для нього та скільки вони коштують. Скільки незмінних слів ви записали?

518

Виконайте тестове завдання.

Змінюване слово в рядку

А поруч, обруч, ліворуч

Б зрання, здивовано, напам'ять

В навіки, потемки, пішки

§ 55 Вимова і написання префікса з- (зі-, с-)

Запам'ятаймо!

Перед дзвінкими приголосними префікс з- вимовляється дзвінко, а перед глухими наближається у вимові до парного глухого [с].

Буква с пишеться перед літерами *к, п, т, ф, х*: *сказати, список, створити, сформувати, схопити*.

Їх легко запам'ятати у вислові

кафе «Птах».

В інших випадках потрібно писати букву *з*: *зчистити, зжувати, змити, зцідити, здружити*.

519

Прочитайте слова. Зверніть увагу на вимову префікса з-. Поясніть вживання цього префікса.

зсунути

зцідити

зшиток

збити

збудити

зібрати

здмухнути

зіскочити

зіштовхнути

скочити

спитати

схитрувати

520

1. Спишіть вірш. Підкресліть слово з префіксом *з-*. Поясніть вживання цього префікса.

Хмари

То не хмара,	Бачив я, бачив,
а дірява парасоля:	як несе вона
сама змокла,	на плечах
ще й мене	малі хмарята.
до нитки намочила.	І. Калинець

2. Поясніть виділений вислів.

521

1. До поданих слів додайте префікс *з-* (*с-*).

Пробувати, рівнятися, одягнений, малювати, орати, кинути, нівечити, економити.

2. Складіть другі букви кожного утвореного слова й дізнаєтесь, що буде з тим, кого дощ до нитки намочив.

Запам'ятаймо!

Для полегшення вимови при збігові кількох приголосних префікс *з-* уживається з голосним [і]. На письмі він передається сполученням букв *зі*: *гнути* — *зігнути*.

522

- Запишіть слова в три колонки, розкриваючи дужки, за зразком.

Зразок.	з-	зі-	с-
	<i>змити</i>	<i>зіскочити</i>	<i>спіймати</i>

(*З, зі, с*)-ставити, (*з, зі, с*)-найти, (*з, зі, с*)-м'ятий, (*з, зі, с*)-фотографувати, (*з, зі, с*)-псувати, (*з, зі, с*)-бирати, (*з, зі, с*)-брати, (*з, зі, с*)-ламати, (*з, зі, с*)-в'ялий, (*з, зі, с*)-тулити, (*з, зі, с*)-йти.

523

1. Прочитайте й запишіть вірш Л. Костенко. Поясніть правопис префіксів і написання *и* у виділених словах.

Дощ полив, і день такий полив'яний.
 Все блищить, і люди як нові.
 Лиш дідок старесенький, кропив'яний,
 блискавки визбирує в траві.
 Струшується сад, як парасолька.
 Мокрі ниви і порожній шлях...
 Ген корів розсипана квасолька
 доганяє хмари у полях.

2. Що означають вислови: «грибний дощ», «сліпий дощ», «каштановий дощ»?

Це цікаво!

Прикметники, що характеризують дощ: *рясний, густий, дрібний, проливний, короточасний, безпросвітний, теплий, благодатний, мрячний, жаданий, прямий, скісний, дзвінкий.*

«Дощові» дієслова: *збиратися, уперіщити, ляпотіти, ущухнути, сипнути, упасти, ушкварити, полити.*

524

Прочитайте закличку. Прокоментуйте вимову слів із префіксом з- (с-).

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику
В новенькому горщику,
Поставлю на дубочку.

Дубочок схитнувся,
А дощик минувся.
Цебром, відром, дійницею
Над нашою пашницею.

525

Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Гарчання розлягалось все дужче й дужче і нарешті (з-, с-)кінчилося громовим «аррр!» тигра, який кидається на (з-, с-)добич. Рев тигра, мов грім, заповнив усю печеру. Мати Вовчиця (з-, с-)кинула із себе вовченят і стрибнула вперед; очі в неї (з-, с-)палахнули, мов дві зелені зірки в п'ятні (За Дж. Р. Кіплінгом).

526

1. Прочитайте текст. Поясніть орфограму «Букви з, с у префіксі з- (зі-, с-)».

Заховався

Стоїть хлопчик під зливою і не тікає. Якийсь чоловік спинився і вражено спитав:

— Чого, парубче, стоїш? До нитки промокнеш! Тікай!

— А я від мами сховався, — сказав хлопчина. — Вона мене хотіла помити.

2. Доберіть синоніми до слова *злива*.

527

Запишіть народні прикмети, вставляючи на місці крапок потрібний префікс.

Дощ ..ранку — надівай дранку та поганяй у поле.

Дощ іде — гриби ..ростуть.

..ранку парить — дощ ушкварить.

528

Виконайте тестове завдання.

Усі слова треба писати з префіксом *с-* у рядку

А (*з-, с-*)писати, (*з-, с-*)характеризувати, (*з-, с-*)ламати, (*з-, с-*)качати

Б (*з-, с-*)порожнити, (*з-, с-*)триманий, (*з-, с-*)класти, (*з-, с-*)формований

В (*з-, с-*)тертий, (*з-, с-*)плетений, (*з-, с-*)шити, (*з-, с-*)чіплювач

§ 56 Вимова і написання префіксів *роз-, без-*

Запам'ятаймо!

У префіксах *роз-, без-* завжди вимовляється дзвінкий звук і пишеться буква *з*: *розниска, розбити, беззахисний, безтурботно*.

Для полегшення вимови при збігові кількох приголосних до префікса *роз-* додається голосний [і]: *розігнутись, розіслати*.

529

1. Запишіть слова, зашифровані в «чарівних колах», запам'ятайте їх правопис.

думи
бір
мір
мах

роз

квіт
в'язка
повідь
гін

відка

доріжжя

притульність

соння

помічність

смертя

вість

робіття

силя

2. Слова з виділеними частинами розберіть за будовою.

530

Утворіть від сполучень іменників із прийменниками прикметники з префіксом *без-* за зразком.

Зразок. Без язика — без'язикий.

Без совісті, без вусів, без крил, без меж, без хмар, без помилок, без надії, без ціни, без зубів.

Усміхнімось!

531

1. Спишіть вірш. Поясніть правопис виділеного слова.

Посварилися ми з братом,
Брат мовчав, і я мовчав,
А дідусь обох повчав:

Що це ви **розбили** глека?
Так до бійки недалеко!
Братик, плачучи, сказав:
— Глека я не розбивав!..
Ну й дідусь мій Веремій!
Що він каже? Зрозумій.

Г. Бойко

2. Поясніть, що означає вислів «розбити глека».

532

Запишіть слова, вставляючи пропущені букви. Складіть із четвертих букв записаних слів початок прислів'я «... — *найбільший* *скарб*».

Ро..дати, бе..радісний, бе..утішний, ро..жувати, бе..барвний,
бе..адресний.

533

Випишіть слова з орфограмою «Буква з у кінці префіксів *роз-*, *без-*».

1. Як прийде туга, розпізнаєш друга. 2. У лиху годину роз-
пізнаєш вірну людину. 3. Слів не розкидаєш — добру славу
маєш. 4. Не стримав слова — і вже людям розмова. 5. Хочеш
у сварці гору взяти — розкажи, що ти винуватий (*Народна
творчість*).

534

1. Спишіть вірш, вставляючи замість крапок потрібні букви.

Весна

Засяяла, приголубила, зігріла;
Заврунилась, завітувала, ро..цвіла,
Заструм..ніла, ро..лилась, побігла;
Зам..тушилась, постр..бала, попливла.

Я. Шекера

2. Доберіть до поданих дієслів, де можливо, спільнокореневі з пре-
фіксом *роз-*.

535

Спишіть слова, вибираючи з дужок потрібні префікси. Поясніть їх
правопис.

(*Роз-*, *розі-*)ломити, (*роз-*, *розі-*)гнути, (*роз-*, *розі-*)рвати, (*роз-*,
розі-)гріти, (*роз-*, *розі-*)гнати, (*роз-*, *розі-*)слати, (*роз'*-, *розі-*)єд-
нати, (*роз-*, *розі-*)йтися, (*роз-*, *розі-*)лляти.

536 Прочитайте текст. Випишіть слова з префіксами. Префікси позначте.

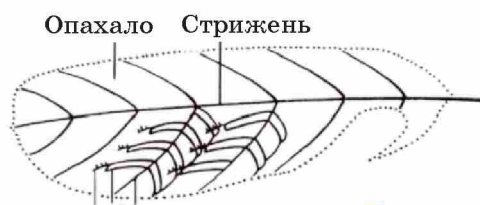
Перо — така собі застібочка. «Розстібнути» та «застібнути» її можна безліч разів. А як вона влаштована, ти легко збагнеш, якщо уважніше роздивишся схему будови. Деякі борідки мають гачечки. Ними вони скріплюються з іншими борідками, та так щільно, що між ними й вітру не пролетіти, і воді не просочитися. Ось чому, розправивши крила, птах легко ловить повітряні потоки й здійснюється в небо.

Звичайно, перо не могло зостатися поза увагою науковців. І ось вам — застібка-блискавка. А ще липучка, яка точно повторює будову пера: перша стрічка містить гачечки, а друга — хвилясті ворсинки, мов петлі.

На відміну від більшості птахів страус на борідках пера гачечків не має. Тому він не може літати. Таким пір'ям не «впіймаєш повітря». Вітер продуває його, мов пухнасте хутро (Із журналу «Професор Крейд»).

Застібка-блискавка

Гачечки Борідки

Будова пера

537 1. До поданих слів доберіть антоніми з префіксом без- (за зразком).

Зразок: вольовий — безвольний, безвольна людина.

Вольовий, людяність, обмежений, небезпека, захищений, аварійний, адресний, барвистий, крилатий, бородатий, візовий.

2. Утворіть з дібраними антонімами словосполучення за зразком.

§ 57 Вимова і написання префіксів пре-, при-, прі-

Запам'ятаймо!

У префіксах *пре-*, *при-* ненаголошені голосні [е], [и] вимовляються невиразно. Щоб уникати помилок, префікси *пре-*, *при-* треба розрізняти за значенням. Слова з префіксом *прі-* потрібно запам'ятати.

Префікс	Значення	Приклади
<i>пре-</i>	вища міра ознаки (можна замінити прислівником <i>дуже</i>)	<i>превеликий, преспокійно, премудрий</i>
<i>при-</i>	наближення, приєднання, неповнота дії або ознаки	<i>приїхати, приклеїти, прикрити, приморський</i>
<i>прі-</i>	вживається тільки в трьох словах	<i>прізвище, прізвисько, прірва</i>

538 Прочитайте словосполучення. Поясніть, якого значення надає словам префікс *при-*.

Прийти вчасно, привести подругу, приміська зона, прилетіти в аеропорт, приморожені ягоди, причинене вікно.

539 Доберіть 6 слів із префіксом *пре-*. Утворіть і запишіть із ними словосполучення.

540 Запишіть слова у дві колонки: а) із префіксом *при-*; б) із префіксом *пре-*.

Пр..брати, пр..мокрий, пр..дивний, пр..ручений, пр..азовський, пр..тримати, пр..важко, пр..ніс, пр..ірпінський, пр..хилити, пр..скорити, пр..мудрий, пр..чинити.

541 Прочитайте вірш. Випишіть слова із префіксами *при-*, *пре-*, *прі-*.

Коли в небі залюбки сонечко пригріло, придорожні будяки нижче трав присіли. Як на грядці залюбки горобці кричали,	преколючі будяки преспокійно спали. Сонях голову задер і кричав у небо: — Препоганих будяків в прірву кинуть треба!
--	--

Г. Чубач

542 Спишіть слова, вставляючи потрібні букви. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

1. Пр..звище, пр..рва, пр..рва, пр..віт.
2. Пр..міський, пр..великий, пр..красний, пр..цікавий.
3. Пр..погано, пр..крити, пр..шити, пр..йти.
4. Пр..азов'я, пр..звисько, пр..вітати, пр..бадьоритися.
5. Пр..гірко, пр..злючий, пр..чистий, пр..звище.

Хвастунець

Хлопчик Толя молодець, Тільки трішки хвастунець.	Враз на слові цім — з дороги Толі ящірка під ноги.
Якось ми ішли на став, Він мені таке сказав: — Слово честі, не хвалюся, Я ні-чо-го не боюся!..	З переляку, у тривозі Наш хвалько мерщій навтік. Та спіткнувся на дорозі Й прикусив собі язик!

* * *

Хто хвалитись полюбляє,
В кого звичка є така, —
Хай ці вірші прочитає
І прикусить язика!

Г. Бойко

543 1. Спишіть приказки, розкриваючи дужки.

Надмірне базікання, як і надмірне мовчання, до добра не
(при-, пре-)водитьь.

Краще (при-, пре-)кусити язика перед мовою, ніж по мові.
Від (при-, пре-)красних слів язик не відсохне.

2. Поясніть, що означає вислів «прикусити язика».

Тупий олівець і гостра пам'ять

Бабуся. Ти записав, Дмитрику, що треба купити в магазині?
Дмитрик. Ні, не записав. Я тримаю це в пам'яті: п'ять пунктів
або п'ять позицій!

Яся. Гляди, бо не втримаєш. Зав'яжи краще вузлики, щоб не
забув.

Дмитрик. То хай дівчата в'яжуть вузлики, а я тренуватиму
свою пам'ять.

Бабуся. Згадай, Дмитрику, як ти тренував пам'ять минулого
тижня: ми вечеряли без хліба. Мабуть, не випадково американці
кажуть: «Краще тупий олівець, ніж гостра пам'ять».

Яся. Це ж треба весь час носити олівець із собою і записник,
щоб усе записувати...

Бабуся. Але зате нічого не забуватимеш. Хай тупий олівець, але він гарний помічник для пам'яті.

1. Спишіть текст. Підкресліть слова з префіксами *пре-*, *при-*, *прі-*. Поясніть правопис.

Прислухаймося до нашої мови. Чи завжди ми використовуємо багатство словника? Чи вміємо з цієї прекрасної скарбниці вибрати точне й виразне слово? Відомо, що між глибокою думкою та її словесною формою не існує прірви: що багатша мова, то багатша й думка.

2. До слів: *прислухатися*, *багатство*, *скарбниця* доберіть і запишіть спільнокореневі слова. Позначте корінь.

Це цікаво!

Рима — співзвучність закінчень слів у віршових рядках.

1. Закінчіть рядки вірша, скориставшись словами з довідки. Не забувайте про риму.

Ще до півневого ... ,
Коли всі на світі ... ,
Йде Ведмедиця ...
Шляхом зоряним ... .
Я, вітаючись, ...
Їй крізь марево ... .
І вона мені ...
Золотинками ... .

Н. Умеров
(Переклад О. Тимохіної)

Довідка: очей, крику, сплять, моргає, Велика, ночей, гулять, махаю.

2. Від слів: *сплять*, *йде*, *велика*, *вітаючись*, *моргає* утворіть спільнокореневі слова з префіксами *при-*, *пре-*. Запишіть їх.

- Виконайте тестове завдання.

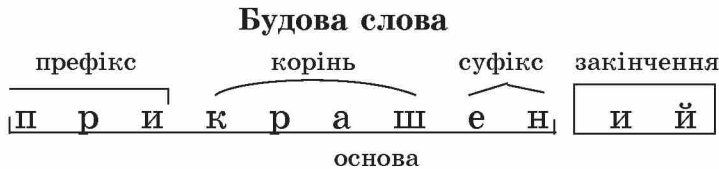
Усі слова треба писати з префіксом *при-* в рядку

- А пр..чайтис^я, пр..горіли^й, пр..мружити, пр..гірко
Б пр..скакат^и, пр..довгий, пр..садибний, пр..нишкли^й
В пр..озерний, пр..порошити, пр..чинити, пр..горнут^и

Основні поняття до розділу «Будова слова. Орфографія»

Спільнокореневі слова — це слова, утворені від одного кореня: *ліс, лісник, лісок, пролісок*.

Форма слова — це те саме слово, що стоїть в іншому відмінку чи роді, числі: *сонце, сонця, сонцем; високий, високе, високою*.

Змінювані та незмінювані слова

Змінювані слова обов'язково мають закінчення	Незмінювані слова не мають закінчення
<div style="border: 1px solid black; width: 40px; height: 20px; margin-bottom: 5px;"></div> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">лісн[я]</div> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">голосн[ий]</div> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">прибігл[а]</div> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">стіл[ ]</div> — нульове закінчення	<div style="border: 1px solid black; width: 40px; height: 20px; margin-bottom: 5px;"></div> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">удень</div> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">писати</div> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">ідучи</div> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px;">швидко</div>

Правопис префіксів

Правила	Приклади
1. Префікс с- пишемо перед глухими приголосними к, п, т, ф, х	<i>скочити, спалах, стриматися, сфотографувати, схреститися</i>
2. Префікс з- (зі-) пишемо перед іншими приголосними та голосними	<i>збори, зріз, згусток, зранку, зіставити</i>
3. У префіксах роз-, без- кінцевий приголосний не змінюється	<i>розклеїти, безтурботно, розставити, беззахисний</i>
4. Префікс пре- вживається для вираження найвищої міри ознаки (можна замінити словом <i>дуже</i>)	<i>прегарний, превесело, прекрасна</i>
5. Префікс при- вживається в словах, що означають наближення, приєднання, неповноту дії чи ознаки	<i>приворожити, придбати, приручити, прикрити</i>
6. Префікс прі- вживається в кількох словах	<i>прізвище, прізвисько, прірва</i>

Це цікаво!

Гра в слова: хто вправніший?

Виконайте завдання. Яка група швидше й без помилок виконала його, та й переможе.

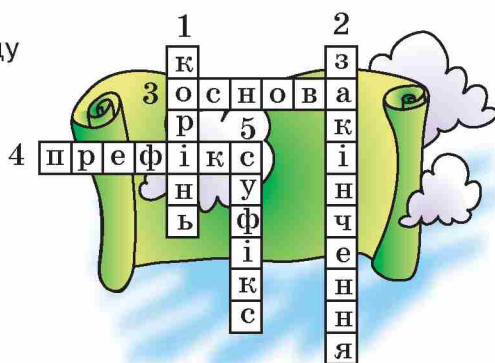
1. Доберіть якомога більше спільнокореневих до слів *сніг, ліс, рік, ніж*.
2. Запишіть до слів кросворду відповідні визначення.

По горизонталі.

3. ... 4. ...

По вертикалі.

1. ... 2. ... 5. ...

Завдання для самоперевірки

Виконайте тестові завдання.

1. Змінюване слово складається з
  - А префікса та суфікса
  - Б суфікса та закінчення
  - В префікса, кореня, суфікса і закінчення
2. Нульове закінчення є в слові
  - А берег
  - Б небо
  - В високо
3. Спільнокореневі слова є в рядку
  - А задум, задуманий, задуха
  - Б колос, колодязь, колисання
  - В красень, прекрасний, окраса
4. Форми одного слова є в рядку
  - А рік, роковини, щорічний
  - Б він, йому, його
  - В вода, водій, водії

5. Префікс *при-* треба вжити в слові
А ..клеїти
Б ..рва
В ..чудово
6. Префікс *з-* передається буквою *с* перед
А д, т, з, с, ч, ш, р
Б б, п, в, м, ф
В к, ц, т, ф, х
7. Префікси *роз-*, *без-* пишуться
А перед дзвінками
Б перед глухими
В завжди, незалежно від того, який наступний звук після префікса
8. Для вираження вищої міри ознаки вживається префікс
А з-
Б роз-
В пре-
9. На неповноту дії чи ознаки вказує префікс
А без-
Б про-
В при-
10. Помилку допущено в слові
А зкопіювати
Б здогадатися
В стягти
11. Неправильно визначений корінь у слові
А беззубий
Б розлад
В попрочитувати
12. Закінчення є в слові
А тінь
Б низько
В пішки